

T.C.

**DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

**ÇERKEŞÇEDE ÖNEK VE SONEKLERİN SINIFLANDIRILMASI VE
ANLAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Semra Yılmaz

Düzce

Temmuz, 2018

**T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

**ÇERKEŞÇEDE ÖNEK VE SONEKLERİN SINIFLANDIRILMASI VE
ANLAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Semra Yılmaz

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Fehmi Altın

Düzce

Temmuz, 2018

ÖN SÖZ

Bu araştırma Çerkes dilinin sözcük oluşturma araçlarını araştırarak sözcük yapımı sürecinin kendine özgü özelliklerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Dilin gelişimi yalnızca sözcük yapısının değişimi ile ilgili değil, aynı zamanda sözcük birimi olan biçimbirim (morfe) yapısıyla da ilgilidir. Dilin sözcük yapısını ve kompozisyonunu, yeni sözcüklerin nasıl oluştuğunu ve söz varlığının nasıl geliştirildiğini anlamak için biçimbirimlerin nasıl yapıldığının anlaşılması önemlidir. Birer biçimbirimi olan önek ve soneklerin bir bütün olarak tanımlanması ve sınıflandırılması konuşma sorunlarının çözümünde ve konuşmanın ifade edilebilirliğini artırmada önemli katkı sağlayacaktır.

Tez konumu seçerken isteklerimi göz ardı etmeyen, çalışmamın planlanmasında ve yürütülmesinde ilgisini ve desteğini eksik etmeyen değerli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Fehmi Altın'a, tez dönemim boyunca değerli bilgilerini ve tecrübelerini benimle paylaşan Doç. Dr. Ruzana Doleva hocama, Çerkesçe üzerine derin bilgileriyle çalışmama destek olan Memduh Ceylan hocama, çocukluğumdan beri bütün zorlukları benimle göğüsleyen, hayatımın her evresinde bana yardımcı olan, her şeyden önce iyi insan olmayı olmazsa olmaz önceliğim haline getiren sevgili anneme ve babama, çalışma süresince ben kadar aynı telaşları paylaşan ve beni hiç bir zaman yalnız bırakmayan değerli arkadaşlarım Zeynep Ay ve Şahinde Özçifçi'ye sonsuz teşekkür ederim.

Semra YILMAZ

ÖZET

ÇERKEŞÇEDE ÖNEK VE SONEKLERİN SINIFLANDIRILMASI VE ANLAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

YILMAZ, Semra

Yüksek Lisan Tezi, Çerkez Dili ve Edebiyatı Programı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Fehmi Altın

Haziran 2018, vi+111 sayfa

Çerkes dili belli başlı dil aileleri ile yakınlığı olmayan Kafkas dil ailesinin Kuzeybatı Kafkas Dilleri grubundan Abhaz-Adıge kolundandır. Çerkesçe polisentetik (çok birleşimli dil) ve eklemeli (bağlantılı) bir dildir. Çerkesçede kökün veya gövdenin başına ve sonuna ekler alır. Ayrıca interfix (iç takı) yoluyla kök veya gövdelerin ortasına da ek alır. Bu çalışmanın temel amacı Çerkes dilinde var olan önekleri ve sonekleri inceleyip karşılaştırmaktır. Önek ve sonekler ek durumunda olan biçimbirimlerdir. Sözcük oluşturma yöntemleri ve söz varlığını geliştirme yöntemleri arasında değerlendirilirler. Çalışmamda sözcük türlerine göre sınıflandırılıp incelenen sonekler ve önekli fiiller sözcük oluşturma yöntemi olarak değerlendirilmiştir. Araştırmada edinilen veriler doküman incelemesi yöntemiyle toplanmıştır. Çalışmada isim, sıfat, zarf, fiil gibi sözcük türlerinde ve sayılarda karşılaşılan önek ve sonekler analiz edilmiştir. Ekler sözcük türlerine göre sınıflandırılırken üretkenliklerine göre seçilmiştir. Eklerin sözcüklere kattıkları anlam ve görevler tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: önek, sonek, Çerkesçede sözcük oluşturma, sözcük türetimi, çekim eki ve yapım eki.

ABSTRACT

CLASSIFYING OF PREFIXES AND SUFFIXES IN ADYGHE LANGUAGE AND COMPARISON OF MEANINGS

YILMAZ, Semra

Master's Thesis, Department of Circassian Language and Literature

Thesis Advisor: Asst. Prof. Fehmi Altın

June 2018, vi+111 page

The Circassian language is the Abkhazian-Adygean branch of the Northwest Caucasian Language Group of the Caucasian Language Family, which has no relation to the main language families. Circassian can be characterized as an agglutinative language and polysynthetic. Circassian receives prefixes, interfixes and suffixes to word stem. The main aim of this work is to examine and compare the existing prefixes and suffixes in the Circassian language. Prefixes and suffixes are morpheme affixes. They are evaluated among the methods of word formation and vocabulary development. In my study, the suffixes and the prefixed verbs which are classified and examined according to the word types, are considered as word formation method.. The data obtained in the study were collected by the method of document review. In the study, prefixes and suffixes encountered in word types such as noun, adjective, adverb, verb and numbers have been analyzed. These affixes are classified according to their productivity. The meanings and tasks of affixes were determined.

Keywords: prefix, suffix, word formation in the Circassian, word derivation, inflectional suffix and derivational affix.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
EKLER.....	103
EK 1: İsim-Fiil Birleşimleri	103
EK 2: Diğer İsim-Fiil Birleşimleri.....	105
EK 3: Fiil-İsim Birleşimleri	106
EK 4: İki İsim Kökünün Birleşimi	107
EK 5: İsim-Sıfat Birleşimleri	108
EK 6: İkilemeyle Yoluyla Birleşim	109
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Problem	11
1.1.1. Alt Problemler	11
1.2. Araştırmanın Amacı	12
1.3. Araştırmanın Önemi.....	12
1.4. Araştırmanın Sayıltıları.....	12
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları	13
1.6. Tanımlar	13
1.7. Kısaltmalar	16
2. YÖNTEM.....	18
2.1. Araştırmanın Modeli	18
2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi	18
2.3. Veri Toplama Araçları	18
2.4. Verilerin Toplanması	19
2.5. Verilerin Analizi	19
3. BULGULAR VE YORUMLAR.....	20
3.1. Sözcük Türlerinde Görülen Önek ve Sonekler	20

3.1.1. İsim Yapan Sonekler.....	20
3.1.1. İsim Yapan Önek-Sonek Birleşimleri.....	29
3.1.2. Sıfat Yapan Sonekler	34
3.1.2.1. Niteleme Sıfatları.....	34
3.1.2.1.1. İsimlerden Niteleme Sıfatı Oluşturan Sonekler	34
3.1.2.1.2. Fiil Köklerinden Türeyen Niteleme Sıfatı Oluşturan Sonekler	
41	
3.1.2.1.3. Sıfatlardan Yeni Niteleme Sıfatı Oluşturan Sonekler	44
3.1.2.1.4. Niteleme Sıfatı Oluşturan Önekler	46
3.1.2.1.5. Önek-Sonek Birleşimiyle Niteleme Sıfatı Oluşturan Ekler....	47
3.1.2.2. Belirtme Sıfatları	47
3.1.2.2.1. Belirtme Sıfatı Oluşturan Sonekler	47
3.1.2.2.2. Önek-Sonek Birleşimiyle Belirtme Sıfatı Oluşturan Sonekler ...	48
3.1.3. Sayılara Gelen Önek-Sonekler	49
3.1.4. Zarf Oluşturan Önek ve Sonekler	50
3.1.4.1. Zarf Oluşturan Önek-Sonek Birleşimleri	51
3.1.5. Fiillere Gelen Önek ve Sonekler	52
3.1.5.1. Fiillere Gelen Önekler.....	52
3.1.5.1.1. Yön Bildiren Önekler	53
3.1.5.1.2. Yer Bildiren Önekler	54
3.1.5.1.2.1. Basit Ekler.....	55
3.1.5.1.2.2. Birleşik Ekler	75
3.1.5.1.2.3. Diğer Basit Önekler	84
3.1.5.1.2.4. Diğer Birleşik Önekler	87
3.1.5.2. Fiillere Gelen Sonekler	89
3.1.5.3. Fiillerde Önek-Sonek Birleşimleri	92
4. SONUÇLAR ve ÖNERİLER.....	99
4.1. Sonuçlar	99
4.2. Öneriler	100
5. KAYNAKÇA.....	101
6. EKLER.....	103

1. GİRİŞ

Kafkasya içinde birçok halkın yaşadığı geniş bir coğrafyadır. Bu halkların her birinin kendine özgü dilleri vardır. Bu halkların hepsi Kafkas Dil ailesine munsup değildir. Örneğin Ermeniler, Osetinler, Azeriler, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar eskiden beri Kafkasya’da yaşayan halklardır, fakat dil aileleri Kafkas dil ailesine girmemektedir. Ermeniler ve Osetinler Hint-Avrupa dil ailesine mensupken, diğerleri ise Türk lehçeleri olarak Ural-Altay dil ailesine mensuplardır.

Çerkesçe ise Kafkas dil ailesinin Kuzeybatı Kafkas Dilleri kolundan Abhaz-Adıge grubundandır. Abhaz-Adıge grubunu Adıge, Abhaz, Abaza, Kabardey, Wubıhlar oluşturmaktadır. Abhaz-Adıge grubuna giren diller birbirlerine güçlü bir şekilde benzerler, örneğin adıge., kab. *ncэ*, wubıh. *nca*, abhaz., abaza. *ncы* “ruh”; adıge, kab. *плъэ*, wubıh. *плъа*, abhaz., abaza. *ну* “bak”; adıge, kab. *бзэ*, wubıh. *бжъа*, abhaz., abaza. *бзы* “dil” vb. (Şavko, 2009).

Çerkesçe kendi içinde doğu ve batı diyalekti olarak ayrılan tek bir dildir. Abzah, Şapsıg, Bjedug, Çemguy ağızları Batı diyalektinin temelini oluşturur, Doğu (Kabardey) diyalektiğinin temelini de Büyük Kabardey ağzı, Besleney, Pşize ve Mezdok ağızları oluşturur. Batı Çerkes diyalektiğinin literatür dilini Çemguy ağzı oluşturmaktadır. Doğu Çerkes diyalektiğinin literatür dilini de Büyük Kabardey ağzı oluşturmaktadır (Şavko, 2009).

Genel olarak, Batı Çerkes diyalekti, baskın biçimde sol dallara ayrılan sözcük sırası ve ergatif hizalanma ile eklemeli (bağlantılı) bir dil olarak nitelendirilebilir. Bununla birlikte, muhtemelen Batı Çerkes diyalektinin en önemli tipolojik özelliği, son derece karmaşık bir sözcük yapısına bağlı olan polisentetik (çok birleşimli dil) dil özelliğine sahip olmasıdır (Lander & Testelets, 2017, s. 1).

Dilin gelişimi yalnızca sözcük yapısının değişimi ile ilgili değil, aynı zamanda sözcük birimi olan biçimbirim yapısıyla da ilgilidir. Dilin sözcük yapısını ve kompozisyonunu, yeni sözcüklerin nasıl oluştuğunu ve söz varlığının nasıl yenilendiğini anlamak için biçimbirimlerin nasıl yapıldığının anlaşılması önemlidir. Biçimbirim ekleri kök veya gövdenin başına, ortasına ve sonuna gelebilir. Biçimbirim ekleri bakımından zengin oluşu dili yeni sözcükler üretebilmek ve söz varlığını geliştirebilmek için diri tutar. Biçimbirim olan önek ve soneklerle sözcük türetimi çeşitli sözcük türlerini kucaklar ve isim ve fiilleri zenginleştirmesiyle dikkat çeker.

Çerkes dilinde biçimbirim, kök biçimbirim ve ek biçimbirim olarak ayrılır. Sözcük tek köklü biçimbirimden oluşuyorsa kök biçimbirim olarak adlandırılır. Kök biçimbirim sözcüğün zorunlu kısmını oluşturur ve anlamın taşıyıcısıdır. Kök biçimbirimler Çerkesçede oldukça çok sayıdadır. Ayrıca kök biçimbirimler tek başlarına kullanılabildikleri için bağımsız biçimbirim olarak adlandırılırlar. Örneğin ünlüyle biten tek heceden oluşan bağımsız biçimbirimler: *сэ* “ben”, *хы* “deniz”, *дэ* “kabuklu yemiş”, *фы* “aydınlık”, *блэ* “omuz eklemi”, *бгъэ* “göğüs”, *нсы* “su”, *нкъы* “kemik” vb.. Tek heceli sözcükler çok hecelilere göre önceliklidir bunun nedeni vücudu ve kişiyi çevreleyen kısımların, hayvanların ve nesnelere tek heceli biçimbirimlerle adlandırılmasıdır. Örneğin; *нэ* “göz”, *цэ* “diş”, *Іу* “ağız”, *фэ* “tendon”, *ко* “uyuk”, *гү* “kalp”, *улІу* “karaciğer”, *чэ* “dalak”, *шъхъэ* “baş”, *лбэ* “bacak”, *шы* “at”, *хбэ* “köpek”, *бзэ* “dil”, *нсэ* “ruh”, *уу* “öküz”, *хы* “deniz” (Yakovlev & Aşhamaf, 1941, s. 207). N.F. Yakovlev ve D.A. Aşhamaf sözcüğün gelişimi sözcük-kavram ilişkisinin bölünmemesiyle başladı diye iddia etmişlerdir ve Çerkesçenin zengin bir söz varlığının var olduğunun göstergesi olarak “sözcüklerin en arkaik tipini” ayırmışlardır.

Kök biçimbirimler farklı işlevleri olan bir veya birkaç biçimbirim ekiyle birleşebilirler. Örn: *зы-цы-шы-фэ-з-гъэ-зэ-жбы-шы-хэ-цт-эн* sözcüğü 11 tane biçimbirim eki almıştır ve her birinin farklı işlevi vardır; *зы-* dönüşlülük öneki, *цы-* konum öneki, *шы-* nesne kişi öneki, *фэ-* “için; yönelme” fiil öneki, *з-* özne kişi öneki, *гъэ-* ettirgenlik öneki, *-жбы* dönüşlülük soneki, *-шы* yeterlilik kipi, *-хэ*

kategorik sonek, *-um* gelecek zaman soneki, *-en* olumsuzluk soneki (Urusov, 1980, s. 12-13).

Bağımlı biçimbirim ekleri ise ya çekim eki işlevi ya da yeni sözcük oluşturma işlevi vardır. Bağımlı biçimbirim eklerinin işlevlerini tamamlamak için bağımsız kök biçimbirimlere gereksinimleri vardır. Kök biçimbirimler diğer kök biçimbirimlerle ve bağımlı biçimbirim ekleriyle birleşebilirler. Örneğin (нэ “göz” +псы “su” = gözyaşı) burada nepsı dediği gözyaşı sözcüğünde göz ve su kök biçimbirimleri birleşmiştir.

Urusov, *дзы(н)* “atmak” kök biçimbirimiyle 250’yi aşkın gövde oluşumu ve *зы* “kalp” kök biçimbirimiyle birleşen 250’yi aşkın gövde oluşumu görüldüğünü söyler (Urusov , 1980, s. 11).

Biçimbirim ekleri çekim eki veya yapım eki görevinde olabilirler. Biçimbirim yapım eki olan önek ve sonekler yeni sözcük oluştururlar. Önekli yapım ekleri vasıtasıyla fiiller, sonekli yapım eklerinden de isim, sıfat, sayılar oluşturulur örneğin *де(э)-хьан* “дэ- fiil öneki (çevrelenen bir yere avlu, bahçe, köy gibi girmek)”, *бзакo* “ad soneki” “dilsiz” (*бзэ* “dil”+кo “eksiklik anlamı veren sonek”), *цанэ* “üçte bir” (*цы* “üç” + *анэ* “sayı soneki”) gibi. Çekim ekleri ise dilbilgisel ifadeleri karşılar. Önekli çekim ekleri şahıs ekleri, dinamik fiil ekleri, sayı, zaman vb. diğer dilbilgisel anlamlar içerir *сэ-тхы* (*сэ* “ben + *тхы-н* “yazmak), *ма-дэ* (*мэ* “dinamik fiillerde 3. tekil şahıs eki” + *дэ-н* “dikmek”) vb. Sonekli çekim ekleri ise hal eki, soru eki, sayı ve kiplerde görülür. Örn: *кIалэ-р* “çocuk” -р yalın hal eki / *кIалэ-м* “çocuk, çocuğa, çocuktan” -м ergatif hal ekidir ne anlama geldiği bağlam içinde belli olur; *тeпльы-ум* “bakacağız” (*тэ* “biz” + *eпльы-н* “bakmak” + *ум* “gelecek zaman çekim eki”), *кIорэба?* (*кIо-н* “gitmek” + *рэ* “dinamik fiil soneki” + *ба* “soru eki”) (Urusov , 1980, s. 13).

Önek ve sonekle sözcük türetimi isim, sıfat, zarf, fiil gibi sözcük türlerinde ve sayılarda incelendiğinde, özellikle önekli fiillerin anlaşılmasının güç olduğu dikkatimizi çeker, çünkü miktar ve üretkenlik açısından oldukça fazla olan önekler fiillere yalnızca yer ve yön bildirimini yapmaz, aynı zamanda anlamı soyutlaştırabilir,

mecazi anlam katabilir veya deyimleşebilir. Fiilere gelen sonekler ise öneklere göre sadece miktar olarak değil aynı zamanda üretkenlik açısından da azdır. Öneklerle karşılaştırıldıklarında anlam yönünden somut olduklarını görmekteyiz.

Sözcük türetmede kullanılan yöntemler diğer bütün dillerde aşağı yukarı aynıdır. Çerkesçenin de kendine özgü sözcük oluşturma yöntemleri vardır. Bunlar aşağıdaki gibidir.

Sözcük oluşturmada temel anlayış, türetme yoluyla oluşan sözcüklerdir, yani eş zamanlı olarak türemiş sözcükten başka bir sözcük türetilir. Bilindiği üzere türetilen sözcükten belirli sözcük oluşum araçları yardımıyla yeni sözcükler oluşur. Türeyen ve türetilen sözcüklerin özdeş anlamlı olma durumları oldukça seyrek gözlemlenir. Biçimsel olarak aynı şekilde renklendirilmiş eklerin yardımıyla daha üretken yeni sözcükler oluşturulur, örneğin *-uxy* ve *-uIy* vasıtasıyla eş anlamlı sözcükler oluşturulur (*κIoyIəuxy*, *κIoyIəuIy* “güçlü, kuvvetli, pehlivan”) (Atajahova, 2006, s. 11). Biçime bağlı türemiş sözcükler ve yapım ekleri kendi biçimsel renklerini korurlar veya başka bir biçimsel anlam elde ederler. Bu yüzden biçim açısından bakıldığında, sözcük oluşturma araçlarının bir dökümünün oluşturulması, biçimsel yapılarının ayırt edilmesi çok önemlidir.

Çerkes dilinde, yeni sözcüklerin oluşturulması gibi sözcük oluşturma yöntemleri, öncelikle, tek köklülerin temelinde önek ve sonek yoluyla ve ikinci olarak, tek bir sözcükle ilişkin olanlar da dâhil olmak üzere, sözcük birleşimleri temelinde sunulmaktadır. Atajahova dilbilimin çeşitli alt dallarıyla sözcük oluşturma arasındaki ilgiye aşağıdaki şekillerde değinmiştir (Atajahova, 2006, s. 12).

ɔaxə “güzel” + *agə* > *ɔaxagə* “güzellik”,

ɔum exby “beğenmek” > *ɔoxby* “hoş”,

uIy ləəɔyuh “sevmek” > *uIy ləəɔy* “sevgi, aşk”

Sözcük-sözdizimsel sözcük oluşumunda birleşik kelimeler sözlükselleşme (leksikalizasyon) yoluyla oluşturulur, örneğin *nenəɔə zy mafəm* “bugün,

bugünlerde”, *нeпэрээымафэм* “bugün bütün gün”; *а сыхъатым* “o saatte, o zamanlarda”, *асыхъатым* “hemen, derhal, birden”.

Sözcük oluşumunun ek-biçimbilgisi yöntemleri şöyledir:

Sonek,

Önek,

Sonek-önek,

Postfix

Sonekle ile ekleme yöntemi,

Sonek-postfix,

Önek-postfix,

Önek-sonek-postfix.

Yeni sözcüklerin oluşumunun biçimbilgisi-sözdizimsel yolunda, bir sözcüğün sözlere diğerine geçerken, yeni sözcüğün yeni bir gramer özelliği kazandığı belirtilir: *Лы улагъэр* “yaralı adam”, *улагъэр* sıfatı belirleyici olarak davranır, yine *улагъэр* “yaralı” sözcüğü *Улагъэхэр сымэджэщым ацагъэх*. “Yaralıları hastaneye götürdüler.” bağlamı içinde isim olur.

Sözcük-anlambilimi türetme şeklinde yeni sözcük türetilen sözcüğün anlamsal açıdan parçalanması yoluyla oluştuğu belirtilir. Bkz. *Джэгу* ocak; *джэгу* düğün; *джэгу* oyun; *джэгу* “ocak” sözcüğü yeni anlamlar kazanmıştır. Böylece, daha önce bir sözcükte var olan ses kompleksi birbiriyle anlamsal bağlantısı olmayan üç anlam atamıştır. Ve eş sesli kelimeler oluşturmuştur.

Sesbilgisi-biçimbilgisi türetmede kelimeler arasındaki türetim ilişkileri, sesbilgisi ve sesbilimi yapılarının değişmesi ve vurgu yerlerinin değişmesi ile ifade edilir. Yeni kelime biçimbirim birleştirme yoluyla yapılır: *цэ (н)* “satmak” + *κIo* = *цакIo* “satıcı”, *мхэ (н)* “yazmak” + *κIo* = *мхакIo* “yazar”.

Çerkes dilinde yukarıda ifade edilen ekin üretkenliği oldukça yüksektir:

кIэлэгъэдджакIо “öğretmen”, *цэфакIо* “müşteri”, *нкIэнакIо* “yabani otları temizleyen kimse”, *тхакIо* “yazar”, *лЫкIо* “dünürçülük işlerinde aracılık eden kişi, elçi, ulak”, *ушэтакIо* “denetçi”, *кIэщакIо* “koro solisti, organizatör”, *лЫхъуакIо* “arayıcı, bulucu” vb.

Kök ve biçimbirim ekinin birleşimiyle kelime oluşumu tüm dillerde yaygındır. Bununla birlikte, belirli bir dilde, diğer dillerle ortak olan kelime oluşturma süreci kendi özelliklerine sahiptir. Çerkes dilinde sözcük oluşum problemlerine başlıca katkı yapan M. A. Kumahov Çerkes dilinde gövde oluşumunun başlıca yollarını aşağıdaki şekilde ayırmıştır (Kumahov, 1964, s. 100-102):

- a) Birleştirme: *шъоуцызгъу* “şeker” (*шъоу* “bal”+ *цызгъу* “tuz”), *псыуу* “manda” (*псы* “su”+ *уу* “öküz”), *чэмыщ* “sağmaç, sağıcı” *чэмы* “inek”+ *щын* “süt sağmak”);
- b) İkilemeyle birleştirme: *нэку-нэпс* “gözyaşı” (*нэку* “göz küresi”+ *нэпс* “göz suyu”), *бзэдджэ-надж* (*бзаджэ* “yaramaz”), *Iэзэжъу-лЫзэжъу* “dar, sıkı” (*зэжъу* “dar”);
- c) Geçişim (incorporation): türemiş köklerin yapısına bağımsız fiil köklerinin dâhil edilmesi: *къы-хэ-пIыи-кIы-н* “dimdik durmak, dikilmek, öne çıkmak” (*къы-хэ-... кIы-н* “büyüme, çıkmak”, *пIыи (н)* “dimdik durmak”);
- d) Önek: *зэдэ-кIон* “birlikte gitmek” (*кIон* “gitmek”)
- e) Sondan ekleştirme (suffixal): *лЫгъэ* “erkeklik, mertlik” (*лЫ* “adam”), *оцхылэ* “yağmurlu” (*оцхы* “yağmur”);
- f) Ek almayan durum: *кIалэ* “genç erkek, delikanlı” (*кIалэ* “yeni, genç”); *менлэ* “görünüş, görünüm” (*менлэ(н)* “bir şeye bakmak”);
- g) Sesbilgisi: *тфэ* “beş kez” (*тфы* “beş”); *хэщын* “seçip çıkarmak” (*щэн* “taşımak, getirmek”).

Günümüz Çerkesçesinde kelime oluşturma yöntemleri iki gruba ayrılır: ekli ve eksiz oluşum. Ekli oluşum: önek, sonek, önek-sonek ve içtakı. Eksiz oluşum:

köklerin birleşimi, geçişim, ikileme, evrişim, kısaltmalar (Şavko,2009). Burada birleşim, evrişim, ikileme ve kısaltmaları aşağıdaki şekillerde inceleyeceğiz:

Birleşimle Sözcük Oluşumu: Çerkes dilinde birleştirmeye kelime oluşumu oldukça yaygındır. Birleştirme yoluyla sözcük oluşumu, bir tür biçimbilgisel sözcük oluşumu anlamına gelir; ayrı sözcüklerde kök olarak görülen iki veya daha fazla biçimbirim bir sözcükte birleşir. Kelime birleşimi, sözcük dağarcığının yenilenmesi ve dilin yapısının geliştirilmesi için önemli bir araçtır. Anlık değildir, süreç içerisinde ve sonucunda uzun bir dil yolu vardır. Dil sisteminde ortaya çıkan birleşik kelimeler belirli sözcük türlerinin altına koyulur. Sözcük türleri arasında kendi bölümünde birleşik kelimelerin çeşitli üretkenlikleri gözlemlenir. Kural olarak birleşik sözcük iki veya üç kökten veya gövdeden oluşur. *зыз* “kalp hastalığı” (*зы* “kalp”+ *зыл* “hastalık”), *бзырынхышхь* “toka” (*бзы* “bel”+ *ры* + *нхы* (н) “birini bir şeyi bağlamak”+ *шхь* “baş”).

İsim-fiil birleşimleri sanat, meslek, iş tanımı yapar, kişinin yaşadığı yeri bildirir veya kişiye ait bir şeyi bildirir (bkz: EK 1). Diğer isim-fiil birleşimleri mesleği, cismi tanımlar, soyut anlam ve mecazi anlamlar oluşturur (bkz: EK 2). Fiil-isim birleşimleri, iki isim kökünün birleşimleri, isim-sıfat birleşim örnekleri EK 3, EK 4, EK 5’te verilmiştir.

Evrişimle Sözcük Oluşumu: Öncelikle evrişimi Vardar’ın tanımıyla açıklamaya başlayalım. “*Evrişim: (Alm.Konversion, Fr. Conversion, İng. Conversion) Dilbilgisel anlambirimler aracılığıyla bir dilbilgisel ulamın bir başka dilbilgisel ulama dönüşmesi. Örneğin, yapı sözcüğüne -sal anlambiriminin eklenmesi sonucu gerçekleşen evrişimle yapısal elde edilir.*” (Vardar, 2007, s. 97).

Başka tanımlara baktığımızda Edvard Finegan belirli sözcük türünde sözcüğün yapı bakımından değişime uğramadığını söyler (Finegan, 1994, s. 99). David Crystal da kelimeni herhangi bir ek almadan farklı bir sözcük türüne geçiş yapmasına fonksiyon değiştirme veya conversion demiştir (Crystal, 1991, s. 83).

Şavko Askerin “Cire Adıgabz” kitabında M. Kumahov’un evrişim konusunda en çok çalışanlardan biri olduğundan bahsedilir. Çerkesçe evrişimle kelime oluşturma

isim ve fiil köklerinde görüldüğü vurgulanır, örneğin: *Ац и-гуншысэ дэгьу* (Onun düşüncesi iyi). *Ар дэгьоу мэ-гуншысэ* (O iyi düşünüyor).

İlk cümlede *гуншысэ* isim gövdesine iyelik zamiri *и-* eklenerek evrişim oluşturulur. İkinci cümlede *гуншысэн* fiiline geçişsiz fiillerde 3.şahıs tekil ve çoğul dinamik fiil eki *мэ-* getirilerek yapılır.

Fakat ek almadan da evrişim oluşturulabilir, örneğin: *Гуншысэ зилэр гьэсагьэр ары*. (Düşüncesi olan eğitimli kişidir.) ve *А кIал, тэрээу гуншысэ*. (Ey genç doğru düşün.).

Evrişim bir sözcük türüne bağlı da gerçekleşebilir, örneğin: *Пцэжъыишэр кьэкIожьы* “balıkçı dönüyor” ve *Ар пцэжъыишэ макIо* “balık tutmaya gidiyor”. Bu iki cümlede tek bir gövdede (*пцэжъыиш*) isim olarak evrişirler. Birinci cümlede (*пцэжъыишэ-р*) işi gerçekleştiren anlamı taşıırken, ikinci cümlede eylemin gerçekleştiği yerin adı (*пцэжъыишэ*) anlamı çıkmaktadır. Bunun gibi oluşan diğer örnekler:

Iахьор дэкIыгь “Çoban gitti” / *Ар Iахьо кIуагьэ* “O çobanlığa gitti”

Çerkes dilbilimcileri evrişimi kelime oluşturma yöntemi olarak vermişlerdir. Eğer evrişim verdiğimiz Vardar’ın tanımına göre dilbilgisel ulamın başka bir dilbilgisel ulama dönüştüğü yönüdeyse bunu sözcük oluşturma yöntemi olarak değerlendirmek zor görünür, çünkü örneklere baktığımızda yeni bir sözcük türetilmemiş, yazılışı aynı olan sözcüğün sözcük türü ve anlamı değişmiştir, bazen de sözcük türü aynı kalıp sadece anlam değişmiştir. Tüm bunlar dilbilgisel ve anlamsal değişimlerin işaretidir ve anlam bağlam içinde anlaşılır. Zaten Çerkesçede bağlam içerisinde anlamları anlaşılabilir sözcükler oldukça büyük yer tutmaktadır. Bunun nedeni de (Şavko,2009) Çerkesçenin çekimli diller gibi çekim morfolojisinde zengin olmayışı, sözcük-dilbilgisi bakımından ise eşsesli göstergelerin daha çok yer aldığını söylemiştir. Örn: *КIэлэ ныбжъыкIэхэр кIуагьэх* “Genç delikanlılar gittiler” (Nasıl delikanlılar?)/ *НыбжъыкIэхэр кIуагьэх* “Gençler gittiler” (Kimler?) *ныбжъыкIэ* genç kelimesinin eşsesliliğini hala koruduğunu görüyoruz, sadece sözcük türü olarak sıfatken isimleşmiştir.

M.A. Kumahov evrişimle kelime oluşturma konusuna aşağıdaki şekilde değinmiştir. “Çerkes dilinin biçim bilgisi tarif edilirken gövde oluşturan eklerde zayıf olduğu belirtilir. Bu yüzden kelime oluşturan eklerin yetersiz olduğu, sözcük oluşumunda sadece birleşimle sözcük oluşturulduğu zannedilir. Bu bakış açısı doğru değildir. Sözcük oluşumunda kelime birleşimi şüphesiz büyük bir yer tutmaktadır. Fakat sözcük oluşturan son eklerin zayıf gelişimi yapısal olarak isim ve fiil gövdelerinin biçim bilgisel farklılaşma eksikliği ile bağlantılıdır. Çerkes dilinde isim ve fiil, gövdenin biçim bilgisel yapısına göre her zaman farklılaşmaz. Değişmeyen aynı gövde farklı sözcük türleri dizilerine dahil edilebilir. Biçim bilgisel nötrlük herhangi sözcük oluşturma eki almadan sözcük oluşturmayı mümkün kılar.”(Kumahov, 1964, s. 88). Evrişimin sözcük oluşturma yöntemi olmadığı görüşünü benimseyenler için dilbilim literatüründeki farklılaşmanın seyrek olduğu sözcük oluşumu ve gövde oluşumu anlamadaki karışıklıktan kaynaklandığını belirtir. Sözcük oluşturmada evrişimin reddedilirse aynı kelimeye (aynı gövde değil) aynı anda iki sözcük türü atanması gerekeceğini vurgular. Örn: *зупиысэи* “düşünmek” fiil, *зупиысэ* “düşünce” isimdir (Kumahov, 1964). Aynı kelime farklı sözcük türlerindedir. Evrişimin kelime oluşturma yöntemi olup olmadığı sorunu sözcük türü problemiyle bağlantılıdır.

Kısaltmalar: Şavko Asker’in “Cıre Adıgabz” kitabında kısaltmalardan bahsedilmiş ve kısaltmaları dört gruba ayırarak kelime oluşturma yöntemleri arasında değerlendirilmiştir. Örneğin; *AKBY* Adıge karalıgo universitet (Adıge Devlet Üniversitesi), *MTY* Maykopskiy gosudarstvenniy tehnologiçeskiy universitet (Maykop Devlet Teknoloji Üniversitesi). Bu kısaltma türü her kelimenin baş harfi alınarak oluşturulmuştur.

Kısaltmaların da sözcük oluşturma yöntemi olup olmadığı üzerine düşünülmesi gereken bir konudur. Çünkü kelimelerden yeni kelimeler oluşmamaktadır. Verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere genelde kelimelerin baş harfleri alınarak veya belli bir kısımları alınarak kısaltmalar oluşturulur. Yani bir nevi zamandan ve yazıdan tasarruf edilir.

İKilemeyle Sözcük Oluşumu: Bir başka yöntem ikileme yoluyla birleşimdir. Bu tür oluşum türüne sözcüklerde oldukça sık rastlanır. İkilemeyle oluşan kelimeler çeşitli yollarla oluşmaktadır. EK 6’da detaylı liste sunulmuştur. Birleşim için en verimli ve açık yöntemler şöyledir:

- a) Çeşitli gövdelerle birleşen ekin tekrarı. Ekin tekrarı tekrar ses oluşturur.
- b) Birleşik kelimenin kök kısımlarından birinin tekrarı.
- c) Kelimenin her iki kısmında herhangi bir ünsüzün tekrarı ile ikileme oluşabilir, üstelik kısımlardan birinin anlamı bazen de tüm kısımlar günümüz Çerkes dilinde anlaşılır değildir.

Atajahova ikilimeyle kelime oluşturma yöntemindeki yansıma sözcükleri kelime oluşturma yöntemi arasında değerlendirmiştir. чай-чай (çav çav) “cır cır” (ağustos böceği sesi), may-may (mav mav) “miyav miyav” (kedi sesi) gibi. (Atajahova, 2006, s. 18). Yansıma sözcüklerin de doğadaki sese sözlüksel bir karşılık verdiğini düşünürsek sözcük oluşturmaktan çok söz varlığını genişlettiği görüşü ağır basmaktadır.

Alıntı (ödüncleme) farklı kaynaklarda sözcük oluşturma yöntemi olarak verilmiştir. Temel olarak incelediğim Atajahova ve Şavko Asker’in kitaplarında sözcük oluşturma yöntemi olarak alıntı yöntemine rastlanmamıştır. Sözcük oluşturma yöntemi değilse de söz varlığını genişlettiği bilinmektedir. Fakat Çerkesçe Rusça, Türkçe, Arapça, Farsça gibi dillerle yüzyıllar boyunca etkileşim halinde olmuştur ve en çok bu dillerden alıntılar yapılmıştır. Alıntılanan sözcükler Çerkes dilinin yapısındaki sessiz ses uyumuna göre uydurulmuş, sesli harfler ise örneğin e ve i ünlüleri alıntı sözcüklerde э ve ы kısa ünlülerine dönüşmüşlerdir. Örn: “генерал” (ru.) – “Ынэрал” (adyg.) vb. (Yılmaz , 2016, s. 182-185). Alıntı sözcüklerin dile kontrolsüzce nüfuz etmesi dilin yeni sözcük türetme yollarını kapar. Hâlbuki Çerkesçe alıntılanacak sözcüğün karşılığını üretmeye oldukça yatkın bir ek sistemine sahiptir.

1.1.Problem

Öneklerin ve soneklerin iyi bir şekilde ayrıştırılamaması eklendikleri sözcüklere kattıkları anlamların bilinmemesi veya az bilinmesi ifade edilebilirliği azaltmakta ve bir takım konuşma bozukluklarına neden olmaktadır.

1.1.1. Alt Problemler

1. Dilin sözcük yapısını ve kompozisyonunu, yeni sözcüklerin nasıl oluştuğunu ve söz varlığını nasıl yenilediğinin biçimbirimlerin nasıl yapıldığının anlaşılamaması dil öğrenmede sorunlar oluşturmaktadır.
2. Ayrıca başka dillerden alıntılanan sözcükler için yeni kavramlar oluşturmada bir takım sıkıntılar vardır. Çerkesçe alıntı sözcüklere karşılık yeni sözcükler üretme kapasitesine sahip bir dildir. Fakat alıntı sözcükler incelendiğinde çoğunlukla sesbilgisel değişimler olduğunu görüyoruz. Alıntı sözcükler için yeni sözcük üretmede sıkıntılar vardır.

Tüm bunlar Çerkes dilbilimcilerin sözcük türetme sorunlarına yönelmesini açıklar. Çerkesçe sözcük türetme sorunları aşağıdaki Çerkes dilbilimcilerin çalışmalarında gün ışığına çıkar: N. F. Yakovlev, G. V. Rogava, M. A. Kumahov, H. Ş. Vurusov, A. K. Şagirov, U. S. Zekoh, YU. A. Tharkaho, R. N. Klıçev, A. N. Abregov, B. M. Bersirov, M. L. Apajev, A. H. Şardanov, Z. U. Blyagoz, R. Yu. Namitokova, Z. İ. Keraşeva, Z. Yu. Kumahova, K. H. Meretukov, N. T. Gişev, R. H. Temirova, A. A. Şaov, N. N. Zekoreyev vd.

Çerkes dilinde sözcük oluşum problemlerine başlıca katkı yapan M. A. Kumahov'dur. Kendi monografisi "Çerkes Dillerinin Morfolojisi" ("Morfolojiya adıgskih yazıkov") ve diğer bir dizi çalışmasında Çerkes dilinin sözcük oluşumunu ve sözcük yapısını derin bir şekilde inceledi. Sözcük oluşturma alanında Çerkes dilbilimciler tarafından elde edilen her şeyi özetleyerek, sözcük yapımı ile ilgili sorunlarına büyük ölçüde ışık tuttu, geliştirdi ve ilaveler yaptı. Çerkes dilinin biçimbilgisine ışık tutan monografide, biçimbirim ekinin tanımı, onların işlevsel ve etimolojik göstergesiyle detaylı bir şekilde sunulmuştur. İlk kısımda sözcük yapısı ve sözcük türlerinin oluşumu incelenir, bu sözcük türleri şöyledir; isimler, filler,

zamirler, zarflar, sayılar, edatlar, ünlem ve mecazi kelimeler. Çalışmada genel Çerkesçe sözcük oluşum modellerinin ve biçimbirim türetiminin açıklamasını verir, hem de sözcük türetme alanında Çerkes diyalektleri arasında var olan ayrılmaları meydana çıkarır. Sözcük oluşum olaylarında karşılaştırmalı analize dayalı olarak, tarihsel niteliği olan ayrı çıkarımlar oluşur.

1.2.Araştırmanın Amacı

Araştırmanın genel amacı Çerkes dilinde önekleri ve sonekleri sınıflandırıp anlamlarını karşılaştırmaktır. Eklerin nasıl kullanıldığının anlaşılması Çerkesçenin işleyiş biçimini anlamayı sağlamaktadır.

Bu kapsamda aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır.

1. Çerkes dilinin sözcük oluşturma araçları nelerdir?
2. Çerkesçede sözcük yapımı sürecinin kendine özgü yöntemleri nelerdir?
3. Çerkesçede kullanılan önek ve sonekler nasıl sınıflandırılırlar?
4. Bu ekler sözcüklerin görevini ve anlamını nasıl etkilerler?

1.3.Araştırmanın Önemi

Çerkesçede ekleştirme yönteminin oldukça verimli olduğu görülmektedir ve bu da dil yönünden zenginleşmesini sağlamaktadır. Bu yüzden dilde yeni kavramlar oluşturmak ve var olan söz varlığını geliştirmek ve yabancı dilden geçen kavramları Çerkesçe sözlüklerde karşılayabilmek için eklerinin işlevliğini koruması önemlidir. İşlevliğini korumak, konuşma problemlerini çözmek ve ifade gücünü artırmak için eklerin görevlerini ve nasıl yapıldıklarının anlaşılması gerekmektedir.

1.4.Araştırmanın Sayıtları

Bu çalışmada “Morfoloziya adıgskih yazıkov”, Nalçık, 1964, “Cıre adıgıabz” Maykop, 2009 ve “Slovoobrazovaniye i yego stilistiçeskiye resursı”, “Adıgeya”,

2006 ve kaynakçadaki eserler kullanılmıştır. Çerkesçede kullanılan tüm eklerin bu kaynaklarda olduğu varsayılmıştır.

1.5.Araştırmanın Sınırlılıkları

1. Bu çalışma “Morfologiya adıgskih yazıkov”, Nalçık, 1964, “Cıre adıgabz” Maykop, 2009 ve “Slovoobrazovaniye i yego stilistiçeskiye resursı”, Adıgeya”, 2006 ve kaynakçadaki eserler ile sınırlıdır.
2. Bu çalışma çeşitli sözcük türleri olan isim, sıfat, zarf, fiil ve sayılarda görülen önek ve soneklerle sınırlıdır.

1.6.Tanımlar

Ad: Canlı ve cansız varlıkları, duygu ve düşünceleri, çeşitli durumları bildiren kelime, isim.

Affix (Ek): Kelime türetmek veya kelimenin görevini belirtmek için kullanılan, başa, sona veya kelimenin içine eklenebilen, bağımlı dil bilgisi öğeleri.

Alıntı (Ödünçleme): Bir dile çeşitli etkiler, özellikle kültür etkileri dolayısıyla yabancı dillerden ek ve kelime alınması.

Anlam bilimi (Semantik): Dili anlam açısından inceleyen bilim dalı.

Arkaizm: Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)

Bağlam (Kontekst): Olaylar, durumlar, ilişkiler örgüsü, bütünlük, bağlam.

Biçimbilgisi (Morfoloji): Kelimelerin yapısını, türeme yollarını ve çekim biçimlerini içeren bilgi, şekil bilgisi, yapı bilimi, morfoloji.

Biçimbirim (morfem): Kelimelere dil bilgisi bakımından biçim veren, çoğu ek durumunda olan en küçük öge.

Birleşik Kelime: Yeni bir kavramı karşılamak üzere belirtisiz isim tamlamalarından, sıfat tamlamalarından, isnat gruplarından, birleşik fiillerden, ikilemelerden, kısaltma gruplarından veya kalıplaşmış çekimli fiillerden oluşan kelimeler.

Çekim Eki: Fiil, ad kök veya gövdelerine gelerek bağlı oldukları kelime gruplarına göre kelimeler arasında durum (hâl), iyelik, çokluk, zaman, kişi ilişkisi kuran birim.

Çok Birleşimli Dil (Polysynthetic Language): Kavramların türlü oranlarını bir araya toplayarak bir kelimeyi cümle haline getiren dillere denir. Bunlara gövdeleyici, toparlamalı, kapsamalı ve çok birleşimli (Incorporante, Agglomérante, Encapsulante et Polysynthétique) de denir.

Dizi (Paradigma): Aynı söz dizimsel bağlam içinde birbirinin yerini alabilecek olan ve güçlü bir karşıtlık bağlantısı kuran öğelerin oluşturduğu bütün, paradigma.

Eklemeli Diller: Eklemeli dillerde kelime kökleri ve ekler vardır. Kelime kökleri tek veya çok heceli olabilir.

Eş Anlam: Sözler arasında anlam birliği olması durumu.

Evrışim (Conversion): Dilbilgisel anlambirimler aracılığıyla bir dilbilsel ulamın bir başka dilbilgisel ulama dönüşmesi. Örneğin, yapı sözcüğüne -sal anlambiriminin eklenmesi sonucu gerçekleşen evrişimle yapısal elde edilir.

Fiil: Olumlu veya olumsuz olarak çekimli durumda zaman kavramı taşıyan veya zaman kavramı ile birlikte kişi kavramı veren kelime, eylem.

Geçişim (incorporation): Türemiş köklerin yapısına bağımsız fiil köklerinin dâhil edilmesi.

Gövde: Ad ve fiil köklerinden yapımları ekleriyle türetilmiş kelime.

Hece: Bir solukta çıkarılan ses veya ses birliği, seslem

İç takı (interfix): Bazı dillerde kelime kökünün içine giren ek.

İkileme: Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması: Yavaş yavaş, irili ufaklı, aşağı yukarı gibi.

Kök: Kelimenin her türlü ek çıkarıldıktan sonra kalan anlamlı bölümü.

Köken bilimi (etimoloji): Bir dildeki kelimelerin kaynağını gösteren, ne zaman ortaya çıktıklarını, nereden geldiklerini, hangi evrelerden geçtiklerini araştıran, kelimelerin hem biçim hem anlam tarihini ele alan dil bilimi dalı, etimoloji

Mecazi Anlam: Bir kelimeyi veya kavramı kabul edilenin dışında başka anlamlara gelecek biçimde kullanma.

Monografi: Bilimsel alanlarda özel bir konu veya sorun üzerine yazılan inceleme.

Önek (prefix): Bazı yabancı dillerde kökün önüne gelerek kelimeye belirli bir anlam katan ek.

Postfix: Sonek anlamındadır. Genelde Alman ve Rus Dilbilimciler postfix terimini kullanırlar. Kelimenin kökünden sonra gelen her bir ek postfix'tir. Sonekle karşılaştırılınca daha genel ve kapsayıcı anlamdadır.

Sayı: Sayma, ölçme, tartma vb. işlerin sonunda bulunan birimlerin kaç olduğunu bildiren söz, adet.

Ses Bilgisi (fonetik): Bir dilin seslerini boğumlanma noktaları, boğumlanma özellikleri vb. bakımlardan inceleyen dil bilimi kolu.

Ses Bilimi (fonoloji): Sözlü dilde, anlam ayrımı oluşturan yakın ses birimlerini, dil yapısı bakımından inceleyen dil bilimi kolu.

Sıfat: Bir adı, nitelik, nicelik, yer, sıra vb. bakımından niteleyen, belirten kelime, ön ad.

Somut Anlam: Varlığı duyularla algılanabilen, müşahhas, konkre, soyut karşıtı.

Sonek (Suffix): Kelimelerin kök veya gövdesinin sonuna gelen ek.

Soyut Anlam: Varlığı duyularla algılanamayan, mücerret, somut karşıtı.

Sözdizim (Sentaks): Bir cümleyi oluşturan kelime türlerinin arasındaki ilişkileri inceleyen ve sınıflamalar yapan dil bilgisi kolu, cümle bilgisi, tümce bilgisi, nahiv.

Sözlükselleşme (leksikalizasyon): Dilbilgisel bir birimin sözlüksel bir birime dönüşmesi.

Söz Varlığı: Bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, kelime hazinesi, kelime kadrosu, vokabüler.

Yansıma: Doğa seslerine benzer seslerle yapılan kelime, taklidî kelime.

Yapım Eki: Kelime kök veya gövdesine getirilerek kelimenin yeni bir anlam kazanmasını sağlayan ek.

Zarf: Bir fiilin, bir sıfatın veya bir zarfın anlamını zaman, yer, ölçü, nitelik, soru kavramları bakımından etkileyen kelime, belirteç.

1.7.Kısaltmalar

adyg. – Adıge

bkz. – bakınız

edb. yaz. – edebi yazın

kab. – Kabardey

örn. – örneğin

ru. – Rusça

TDK – Türk Dil Kurum

vb. – ve benzeri

vd. – ve diğerleri

2. YÖNTEM

Bu bölümde araştırmada kullanılan araştırma modeli, evren ve örneklem, veri toplama araçları, verilerin toplanması ve analizi üzerine bilgiler bulunmaktadır.

2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırmada tarama modeli kullanılmıştır ve betimleyici bir araştırma yapılmıştır.

2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

1964 basımı “Morfoloğiya adığskih yazıkov”, 2006 basımı “Slovoobrazovaniye i yego stilistiçeskiye resursı”, 2009 basımı “Cıre adığabz” kitabı ve ekler üzerine bilgi veren kaynaklar araştırmanın evreni olarak belirlenmiştir.

Araştırmanın örneklemini ekler üzerine bilgi veren eserlerde belirlenen çeşitli sözcük türlerine (isim, sıfat, zarf, fiil) ve sayılara gelerek üretkenlik bakımından üstün olan önekler ve sonekler oluşturmaktadır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada edinilen veriler doküman incelemesi yöntemiyle toplanmıştır. Çerkeşede kullanılan önek ve sonekler “Morfoloğiya adığskih yazıkov” Nalçık, 1964, “Cıre adığabz” Maykop, 2009 ve “Slovoobrazovaniye i yego stilistiçeskiye resursı”,2006’dan toplanmıştır.

2.4. Verilerin Toplanması

Belgesel kaynak taraması yapılarak veriler toplanmıştır. Dokümanlar belirli bir sistemde içerisinde ve karşılaştırılarak özümsemiştir.

2.5. Verilerin Analizi

1. Çerkesçede önek ve sonekler “Morfolojiya adıgskih yazıkov” Nalçık, 1964, “Cıre adıgabz” Maykop, 2009 ve “Slovoobrazovaniye i yego stilistiçeskiye resursı”,2006’dan tespit edildikten sonra belirlenen ekler çeşitli sözcük türlerinde (isim, sıfat, zarf, fiil) ve sayılarda görülmelerine göre sınıflandırılmış ve bu eklerin sayıları belirlenmiştir.

2. Eklerin sözcüklere kattıkları anlam ve görevler tespit edilmiştir.

3. Kaynakçada gösterilen Çerkes edebiyatının yazınsal eserleri taranarak önek ve soneklerin dâhil olduğu sözcüklere ait örnek cümleler tahlil edilmiştir.

4. Araştırmada elde edilen bilgi ve bulguların daha verimli kullanılabilmesi için öneriler ileri sürülmüştür.

3. BULGULAR VE YORUMLAR

3.1. Sözcük Türlerinde Görülen Önek ve Sonekler

Öneklerle ve soneklerle sözcük türetimi çeşitli sözcük türlerini kucaklar ve isim ve fiilleri zenginleştirmesiyle dikkat çeker. Aşağıda isim, sıfat, zarf, sayı ve fiil gibi sözcük türlerinde karşılaşılan önek ve sonekleri inceleyeceğiz.

3.1.1. İsim Yapan Sonekler

İsim yapan sonekler farklı yapıdadırlar. Onlardan bazıları isimlerden isim yapar, bazıları da sıfattan isim, kimi de fiilden isim yapmalarıyla özelleşirler.

İsim yapan soneklerin en üretkenlerinin tanımlandığı ve açıklandığı Çerkes dilbiliminde sunulmuş olan çalışmalar aşağıdaki gibidir:

Sonek -ныгъ

-ныгъ soneki aracılığıyla isimlerden, sıfatlardan ve fiillerden soyut anlamlı yeni sözcükler oluşturulur.

шъхъэкIэфэныгъ “saygı duyma” *шъхъэкIаф* “saygı, onur”

шъхъафитныгъ “özgürlük” *шъхъафит* “özgür”

ухъазырыныгъ “hazır olma” *ухъазырын* “hazır olmak”

пIуныгъ “eğitim” *пIун* “eğitmek”

шIоигъоныгъ “dilek, arzu, istek” *шIоигъон* “istemek, dilemek”

фэрэээныгъ “hoşnutluk, memnuniyet” *фэрэээн* “birinden bir şeyden hoşnut olmak”

“Ахэр зыпорэм я м у с л ь ы м э н ы г ь э зынэсырэ сэ сшгэжырэба!” (Çeraşe 1987, s. 66). Bunları söyleyenin *Müslümanlığının* nereye vardığını ben bilmiyorum sanki!

Sonek -гъэ

İsimlere, sıfatlara, mastar biçiminde köklere gelerek soyut anlamlı isimler oluşturur, örneğin:

адыгагъэ “Adıgelik, Çerkeslik” (*адыгэ* “*adige*”+*-гъэ*)

бэнэныгъэ “mücadele” (*бэнэн* “*güreşmek*” +*гъэ*)

улуулагъэ “siyahlık, karalık” (*улуулэ* “*siyah*”+*гъэ*)

“АдыгагъэмкIэ дэгъу дэдэу узекIуагъ, адыгэгъэ «*улууфигъу*» зепхъагъ.” (Çeraşe 1987, s. 60). Çerkesliğe göre yaptığın en iyi davranıştı, Çerkeslik *insanlıkla* bağlantılıydı.

Fakat belirtmek gerekir ki bu ekle oluşturulan isimler asal adlarla (substantive noun) karıştırılmamalıdır. Örn: тхыгъэ “yazarlık” sözcüğü sıfat-fiil geçmiş zaman formundaki ses deseniyle eşleşir. Bunun sebebi de sözcüklerin arkaik formunu korumasından kaynaklıdır (Kumahov, 1964, s. 120).

Sonek -агъ/-ыгъ

Bu ek vasıtasıyla sıfatlardan soyut anlamlı isim meydana getirilir. Sonek *-агъ*, sonu *-э* ünlüsü ile biten isimle birleşir *-ыгъ* ise sonu *-ы* ünlüye biten isimle birleşir.

чыжъагъ “uzaklık” *чыжъэ* “uzak”

сурэтыджагъ “çirkinlik” *сурэтыджэ* “çirkin suratlı”

гуркъагъ “inatçılık” *гуркъэ* “inatçı”

мэхээджагь “hainlik” *мэхээджэ* “hain”

зэфэгь “adalet” *зафэ* “adil”

шъхьасынчагь “acımasızlık” *шъхьасынчэ* “acımasız”

шъыпкъагь “gerçeklik” *шъыпкъэ* “gerçek”

шъэбагь “yumuşaklık” *шъабэ* “yumuşak”

лушыгь “bilgelik” *лушы* “akıllı, bilge”

чаныгь “canlılık, kuvvetlilik” *чаны* “canlı, kuvvetli”

акъылыджагь “akılsızlık” *акъылыджэ* “akılsız”

дэхагь “güzellik” *дахэ* “güzel”

“Шъыпкъэм, з э ф а г ь э м, насыпым фэхьуапсэхэу нэ чанкІэ къэплъэх.”
(Çeraşe 1987, s. 408). Doğruluğuna, *adaletine*, kısmetine gıpta ile ve parlayan gözlerle bakıyorlar.

Sonek -гьу

İsim gövdelerinde bu sonek vasıtasıyla hayat şartlarına dair olan, bir mesleğe, faaliyete yakınlığı ifade eden, ortaklıkları, kişileri tanımlayan isimler oluşturur, gövdeye “ortak eylem üyesi” anlamı verir (Kumahov, 1964, s. 122).

шъэогьу “erkek arkadaşı” *шъао* “oğlan” sözcüğünden gelir.

къоджэгьу “aynı köylü” *къуаджэ* “köy”

ныбджэгьу “arkadaş” *ныбжь* “yaş”

гьунэгьу “komşu” *гьунэ* “sınıır”

мэхьульэгьу “bacanak” *махьульэ* “damat”

нысэгьу “elti” *нысэ* “gelin”

“ТызэшЮкЮдыжышт нахь, о ш ь э о г ь у ухьуштэп!” (Çeraşe 1987, s. 408). Birbirimizi kaybedeceğiz, dolayısıyla arkadaş olamayız.

Sonek -ны

Bu sonekle fiilden isim yapılır.

шхыны “yemek” *шхын* “bir şeyi yemek”

хьыны “yük, götürülecek şey” *хьын* “taşımak”

“Джы тэ тиadyгагъэ, тицЫфыгъэ — цЫфыгъэ шыпккъэу цЫфыхэр зэфэзгъадэрэр ары, бзыльфыгъэми право икъу езытэу, ар хьун - *ш х ы н ы* пшыныр зымыдэрэр ары.” (Çeraşe 1987, s. 343). Şimdi bizim Çerkesliğimiz, insanlığımız – gerçek insanlık olarak insanları eşit tutandır, o kadınlara yeterince hak tanıyanlar için olur – *yemek* yapmayı hak görenler için değil.

Sonek -нхъэ

İsim köklerine gelerek materyali açıklar. Sıfat fiillere ve fiilere gelerek ‘gerekli, şart’ anlamları verir.

джэнанхъ “elbiselik kumaş” (*джанэ* “elbise”)

унапхъ “ev inşaat malzemesi” (*унэ* “ev”)

Иуапхъэ “söylenmesi gerekli olan şey” (*Ион* “söylemek”)

шІапхъэ “yapılması gerekli, uygun şekilde” (*шІэн* “yapmak”)

“Краснодар кЮу, гуцафэ зэришыгыгъэхэр з ы ш І а п х ь э м лыгыгъэІэсын зэрэфаер ыгу кьыриЮштыгъэ.” (Çeraşe 1987, s. 240). Krasnodar’a giderek, şüphelendiği kişileri, *uygun bir şekilde* gerekenlere iletmesini kalbi ona söylüyordu.

Sonek -кІэ

Bir şeyin yapılma biçimi, şekli, koşulu, tarzı bu ekle gösterilir ve bu ek fiil gövdesinin sonuna eklenerek isim oluşturur.

ncэукIэ “yaşam, yaşam biçimi, yaşam tarzı” (*ncэун* “yaşamak” fiilinden isim yapılır)

ыыIакIэ “yaşam tarzı, var oluş şekli” (*ыыIэн* “yaşamak, var olmak”)

кIуакIэ “gidiş tarzı” (*кIон* “gitmek”)

льытакIэ “sayma yeteneği” (*льытэн* “saymak”)

зекIуакIэ “davranış tarzı” (*зекIон* “davranmak”)

IуакIэ “söyleyiş tarzı” (*Iон* “söylemek”)

“Исхъакъ ишъузы зэрэфыщытым игупшыса хэтэу, ежъыри Исхъакъ ятэ *ncэукIэу* дыриIагъэр ыгу къыридзэжъыщтыгъэ.” (Çeraşe 1987, s. 509). İshak’ın eşine yönelik olan tutumunu düşünürken, kendisi de bir yandan babasına olan *tutumunu* hatırlıyordu.

Sonek -и

Bu sonek aracılığıyla yer, boş bir yer, oda, ambar, depo isimleri oluşturulur.

мэлэиц “koyun ahır” (*мэлы* “koyun”)

къоиц “domuz ahır” (*къо* “domuz”)

хъакIэиц “misafirhane” (*хъакIэ* “misafir”)

мэкъоиц “otluk” (*мэкъу* “ot”)

иэиц “at ağılı” (*иы* “at”)

сымэдэиц “hastane” (*сымэдэ* “hasta”)

чэтэиц “kümes” (*чэты* “tavuk”)

джынэузэиц “timarhane” (*джынэуз* “akıl hastalığı”)

“Хь а к I э щ ы м исхэмэ ягущыIэ зэпыугъэ.” (Çeraşe 1987, s. 69). *Misafir odasında* oturanların konuşmaları kesildi.

Bu ekle başka isimler de oluşur, örneğin: *кIыщ* “demir dökümhanesi”, *унэкъош* “aynı sülaleden kardeş aile”, *тыщ* “evli bir kadının amca, baba, kardeşi vs. geldiği taraftan akrabası”.

Sonek -лъ

İncelenen bu sonekin anlamı “hazne, depo, kap” şeklindedir.

псылъэ “su kabı, su şişesi” (*псы* “su”)

къэмалъ “kama için kılıf” (*къамэ* “kama”)

щыгъулъэ “tuzluk” (*щыгъу* “tuz”)

шьоущыгъулъэ “şekerlik” (*шьоущыгъу* “şeker”)

Sonek -е, -й

M. A. Kumahov’unda belirttiği ve yapılan diğer çalışmalarda da incelenen bu ekle meyve ağaçlarının isimleri oluşturulur (Kumahov, 1964, s. 122).

къужъае “armut ağacı” (*къужъы* “armut”)

мые “elma ağacı” (*мы* “ekşi, yabani elma”)

дае “ceviz ağacı” (*дэ* “ceviz”)

-й sonekiyle ağaç türleri adlandırılır, örneğin; *чыгъай* “meşe ağacı”, *остыгъай* “çam ağacı”.

“Iужьум тыхэтэу зы заулэрэ тыкIуагъ, ау бэрэ пэмытэу *т ф э й* мэзышхо чIэгъ тычIэхъажьыгъ.” (Çeraşe 1987, s. 433). “Sık ormanların içinde biraz gittik, ama çok durmadan *gürgen ağaçlı* büyük ormanın altına girdik.”

-ий yine bu ekle coğrafya adları ve Çerkes giyim kuşamına ait isimler oluşur, örneğin; *Адыгэи* “Adıgey”, *Урысый* “Rusya” , *цый* “Çerkes erkek milli elbisesi, çerkeska”, *сай* “Çerkes bayan milli elbisesi; saye”, *лъай* “tozluk”.

«Пшъхъэ Иофы ублэплъэу умыплъ, цыфмэ щыІэкІэшІу языгъэгъотынэу, д у н э е ж ь жъалымэм иІэхъу-лъэхъухэр цыф лэжъакІомэ атезыдзыжъышт Иоф хъарзынэм фэбанэрэмэ уадэмыбан»,— ары джы о кысапІорэ! (Çeraşe 1987, s. 51). «İşini savsaklama, insanlara güzel bir yaşam sunacak olan, *eski dünyanın* zincirlerini çalışanların üzerinden çıkaracak olan yeni yaşam biçimine karşı durma» bu mu şimdi bana söylediğin!

Sonek -мэ

Bu ek alet edavat isimlerinde görülür, örneğin; *у-мэ* “sopa”, *пцу-мэ* “parça, dilim”, *Іэ-мэ-псы-мэ* “alet edavat”.

“Ау гъэшІэгъоныр: ыпкышъоли, изэрэщыти пцэжъыешэ нэшанэ гори хэплъэгъонэу щытыгъэп — пцэжъыешэ *І э м э-п с ы м э х э м* япІэжъэжъырэп.” (Çeraşe 1987, s. 430). Fakat ilginç olan: fiziksel yapısı da görünüşü de onun balık avcısı olduğunu yansıtan bir emareye sahip deildi, balık avlama *aletlerini* de kurcalamıyordu.

Sonek -жъый

Bu küçültme eki isimlerden sıfatlar oluşturur.

чэтыжъый “civciv, edb. yaz. küçük tavuk” (*чэты* “tavuk”)

пшъэшъэжъый “küçük kız” (*пшъэшъэ* “kız”)

дэжъый “findık, edb. yaz. Küçük kabuklu yemiş” (*дэ* “kabuklu yemiş”)

“МымакІэу къуаджэм мыщ фэдэ картинэхэр щыплъэгъушт: чІым кыхэмыщэу *ш ь э о ж ь ы й*,— угъопчыжъэу нэтхъэ-патхъ, нахъыжъмэ запишЫжъэу шымкІэ пхъэшай,— жъым ыІэтрэм фэдэу шым зыредзы, онэгум зыкыреІэтыкы, цыем фигъадэу, иджэнакІэ клеупкІэ, ылъакъохэр

лъэрыгъыпсым регъэкIу, пагэу кбызэшIотIысхъажбы.” (Çeraşe 1987, s. 16). Köyde pek çok bu tür manzaralar görülebilir: yerden bitme *çocuk* – solmuş vaziyette üstü yırtık pırtık, büyüklerini taklit etmede ve at sürmede hırçın – sanki havada uçarak ata biniyor, eğerin üstünde dikiliyor, çerkeskaya benzeterek gömleğinin ucunu çekiştiriyor, ayaklarını üzengiye yerleştiriyor, kibirli bir vaziyette atın üstünde oturuyor.

Sonek -кIо

Fiillin sonuna eklenerek isim oluşturan bu ek kişinin sanatını, mesleğini, bir işin tanımını belirtir.

тхакIо “yazar” (*тхэ-н+кIо*)

еджакIо “öğrenci” (*еджэ-н+ кIо*)

гъэсакIо “eğitmen” (*гъэсэ-н+кIо*)

къэшъуакIо “dansçı” (*къэшъо-н+кIо*)

“Тэ т х а к I о х э м э типцэжъые ешэн Iофи тхэн гухэль горэм илъэуж тырещэ.” (Çeraşe 1987, s. 427). Biz yazarlar, balık avlama işimizde bile yazma isteği bizi peşinden sürüklüyor.

Sonek -фэ

Fiilin sonuna gelen bu ek “bir şeyin geri kalan kısmı, bir şeyin kısmı/parçası” anlamlarına gelmektedir.

шъуафэ “izmarit” (*ешъон* “içmek”, *шъоны* “içilecek şeyler”)

бзыхъаф “yama, dikiş kırıntısı” (*бзыхъан* “biçerek düzeltmek”)

къутафэ “kırıntı, talaş” (*къутэн* “kırmak, parçalamak”)

унсафэ “kırıntı, talaş” (*унсын* “tırış etmek, rendelemek”)

ихафэ “yemek artığı” (*ихэн* “yemek yemek”)

ныдзаф “harman artıǵı” (*зэныдзын* “ayıklamak, yararsız diye çıkarmak”)

“Айщэт ынапІэ едзыхыгъэу, *б з ы х ь а ф* цІыкІоу кыштагъэр ІапэкІэ ыуилІанкІэу, еплъыхэу зытІэкІурэ шыси, кыыригъэжъэжыгъ.” (Çeraşe 1987 s. 47). Ayşet yüzü eğik vaziyette, topladığı kumaş *artıklarını* katlıyarak ve bir müddet öylece oturarak tekrar konuşmaya başladı.

Sonek -лэ

1’den 5’e kadar olan sayılarak eklenerek ölçü anlamı katar.

залэ “bir parmak genişliğinde” (*зы* “bir”)

тІуалэ “iki parmak genişliğinde” (*тІу* “iki”)

уцалэ “üç parmak genişliğinde” (*уцы* “üç”)

нлІалэ “dört parmak genişliğinde” (*нлІы* “dört”)

Sonek -дый

İsim köklerine eklenir. *лъэдый* “baldır” (лъэ “ayak”+дый).

Sonek -nc

лъэnc “ayakkabı baǵı”, *пхъэnc* “rende, testere, planya”, *къонc* “sap, tutacak”

“ИкІэлэгъуми адыгэмэ «лІы дэгъугъ» зыфаІоу, тыгъо- ным, ешъоным, хъэулыеным иІахъ хигъэкІодэгъагъэп джыри *ц І ы ф ы н с э р* кыІузыгъэхъажъэу, цІыф жабзэ езгъэгъотыжъэу кыфэнэжыгъагъэр шъоныр арыгъэ:” (Çeraşe 1987, s. 497). Adıgelerin “iyi insan” dedikleri gibi, çocukluğunda hırsızlık, içki içmek ve tembellik gibi davranışlar göstermedi, şimdi de insanı canlandıran ve konuşmak için bahane olarak ona kalan içkiydi.

Sonek -зэ

İsimlerin ve sayıların sonuna gelerek yeni sözcük oluşturur.

Iazə “becerikli, usta, uzman”, *zəyazə* “rehber, klavuz”, *mlyazə* “ikiz”, *nazə* “şaşı”.

“Ащ тетэу Биболэт г ь у а з э у Москва Хьэлахьо щыкIыгъунэу хьугъэ.” (Çeraşe 1987, s. 117). Böylece Bibolet Halaho’ya Moskova’da eşlik edecek kişi oldu.

Sonekler -мэ, -дэ

Alet edavat, içecek, anlamı oluşturan sözcükler türetilir, örneğin; *yamə* “çekiç” (он “dövmek, vurmak”+мэ), *Iadə* “maşa, kerpeten” (Iə “el”+дэ). Bu eklerle oluşan diğer sözcükler ise şöyledir; *шыуатэ* “boza” (e-шьо-н “içmek”+тэ), *шыды* “eşek” (шы “üç”+ды), *лэпэд* “çorap” (лэпэ “ayak burnu”+дэ). Zıtlık ve yetersizlik anlamı da verebilir. Örn: *шыды* “eşek” (шы “at” + ды)

“Табэу машIом пэтымкIэ зидзыгъ, ау гьучIы I a д э р кьышти, машIом пэмыIабэу кьыIукIыжыгъ, джыри зэ джэхэшьо гузэгум щызэтеуцуи шытыгъ.” (Çeraşe 1987, s. 247). Ateşte duran tavaya doğru yöneldi, *maşayı* alıp ateşe ellemeden oradan ayrıldı, bir kez daha ortada durarak bekledi.

Sonek -кьо

İsim köklerine gelir, örneğin; *бжъакьо* “boynuz” (бжээ “kadeh, boynuz”+кьо), *лъакьо* “ayak” (лээ ayak+кьо)

“Бзыльфыгъэр, цахьы ымышIы фэдэу, Iасэу, ерагъэу ы л ь а к ь о х э р зэблихэу, Амдэхьаны истолы кьекIолIагъ.” (Çeraşe 1987, s. 339). Bayan inanmıyor gibi yaparak, yavaşça zorla ayaklarını sürüklüyerek Amdehan’ın masasına yanaştı.

3.1.1. İsim Yapan Önek-Sonek Birleşimleri

Çerkes dilinde bazı sözcük türlerinin, isimlerin, fiillerin oluşumunda bu birleşim kullanılır.

Birbirleriyle bağı olan, aynı durumdaki ve farklı koşullardaki kişileri açıklayan isimleri oluştururken sonek önekle birleşir. Bu durumda yeni isim, fiil ve isim gövdelerinden oluşturulur.

Farklı soneklerle belirli önek biçimbirimini kullanan sözcük oluşum tipi en üretken olandır.

Önek зэ- ve Sonek -ныгъ

зэблэгъэныгъ “kardeşlik, dostluk” *благъэ* “yakınlık”

зэпыиныгъ “düşmanlık” *пыи* “düşman”

зэгурьмыИоныгъ “yanlış anlama, anlaşmazlık, sorun” *гурьмыИон* “anlaşmamak”

зэгурьИоныгъ “karşılıklı anlayış” *гурьИон* “anlamak, kavramak”

зэкъотныгъ “birlik, beraberlik” *къотын* “destek verme”

зэкъоиныгъ “dostluk, kardeşlik” *къоины* “akraba, kısım, bağıl”

Bazen ilk önce köke veya gövdeye gelen öneki зэ- aracılığıyla birleşik kelime oluşturulur, sonra da bu sözcükten -ныгъ sonekiyle yeni sözcük oluşturulur.

зэгурьИоныгъ “karşılıklı anlayış” *зэгурьИон* “uyum içinde yaşamak”

зэдэИужьыныгъ “uyum, karşılıklı anlayış” *зэдэИужьын* “birbirini dinlemek”

зэпыиныгъ “düşmanlık” *зэпыин* “birbirleriyle kavgalı olmak”

зэфэдэныгъ “eşitlik” *зэфэдэн* “birbirlerine benzer olmak, denk olmak”

зэфэмьдэныгъ “benzeşmezlik, farklılık” *зэфэмьдэн* “birbirine benzememek, denk olmamak”

Önek зэ- ve Sonek -гьу

зэгъогогьухэр “yoldaşlar, yol arkadaşları” гьогу “yol”

зэгьунэгьухэр “komşular” гьунэгьу “komşu”

зэдэогьухэр “karara itiraz edenler” дао “dava”

зэджэгьогьухэр “düşmanlar” джагьо “düşman”

зэкьоджэгьухэр “aynı köylüler” кьуаджэ “köy”

зэчылэгьухэр “aynı köylüler” чьлэ “köy”

зэльэпкьэгьухэр “soydaşlar, aynı kabileden olanlar” льэпкь “soy”

зэльэпсэгьухэр “aynı kökten olanlar” льяпсэ “kök”

зэмэхьанэгьухэр “aynı anlamlılar” мэхьанэ “anlam”

зэныбджэгьухэр “yaşlılar, akranlar” ныбджэгьу “arkadaş”

зэштэгьу “bir alımlık, bir seferlik, bir kat” штэн “almak”

зэмэхьульэгьухэр “kız kardeş kocaları, bacanaklar” махьульэ “damat”

зэнысэгьухэр “eltiler, erkek kardeş karıları” нысэ “gelin”

зэЛукIэгьу “toplantı, çağrı, davet” ЛукIэн “karşılasmak, buluşmak”

“А фэдэ куп горэ ешьонэу, «з э н ы б д ж э г ь у х э р зэрэльэгьунэу» зызэхэтIысхьэрэм, амал имыIэу, Сасэ дэжьы нэмыкI IыстыпIэ ашыщтыгьэп.” (Çeraşe 1987, s. 501). Onlar gibi bir grup içki içmek ve yaşlılarıyla görüşmek için bir araya geldiklerinde, imkânı yok, Sas’ın dükkânından başka yere gitmiyorlardı.

Önek зэ- ve Sonek -кIо

зэфэгьаблакIо “kışkırtıcı” фэгьэблын “kışkırtmak, alevlendirmek”

зэцыхъуакло “fitneci, kışkırtıcı” цыхъон “ovmak, sürtmek; kışkırtmak, kızırtmak”

зэцэгъэблакло “provokatör, kışkırtıcı” клэгъэблэн “altından yakmak, tutuşturmak”

зэхэлъэшъуакло “beceriksiz kimse, az bildiği şeyle kendinin ve başkalarının aklını karıştıran kimse” хэлъэшъон “içine sürüklemek”

зэхэщакло “organizatör, düzenleyici” хэщэн “içeri sokmak, ortaya koymak, takdim etmek”

“Хъэсасэ шъуз лъэкурэ цыклоу, къоджэ бзылъфыгъэмэ я з э х э щ а к л о у, бзылъфыгъэ пэрытэу, активнэу ялагъэмэ ащыщэу, шъузэбэ чан цыклоу щытыгъ.” (Çeraşe, 1987, s. 531). Kısa boylu bir kadın olmasına rağmen köy kadınlarını *bir araya getiren*, önder, aktif olanlardan biri olarak Hasas, küçük, bir dul kadındı.

Önek зэ- ve Sonek -нIэ

зэхэхъанIэ “buluşma yeri” хэхъан “içine girmek”

зэхэклъынIэ “ayrılma yeri” хэклъын “içinden, yanından çıkmak”

зэIукланIэ “buluşma yeri, toplantı yeri” Iуклэн “karşılaşmak, buluşmak”

“Пхъэ бурсхэр къоджэ цыфы Iофынчъэхэмэ тIысыпIэ нэрыгъы афэхъугъэу, цыфы з э I у к I а п I э хъугъагъэ.” (Çeraşe 1987, s. 75).

Önek зэ- ve Sonek -кIэ

зэхэлъыкIэ “düzenleme, yapı” хэлъын “bir şeyin içinde uzanmak”

“А шыгъом и з э х э л ь ы к I э сыгу рехъы, зыгъэпсыгъэми, къэчъэнэу ыгъэпсыгъ,— ыIуагъ Исхъакъы, хъопсанэкIэ джыри зэ шыгъор ыплъыхъэзэ.” (Çeraşe 1987, s. 200). Sarıya çalan rengi ile o atın *yapısı* hoşuna gidiyor, kim eğitmişe koşmak için eğitmiş dedi İshak; imrenerek ve o atı gözden geçirerek.

Önek чIэ- ve Sonek -nIэ

чIэ-кIы-nIэ “(altından) çıkma yeri”

чIэ-хьа-nIэ “(altına) girme yeri”

чIэ-сы-nIэ “(altında) oturmak için bir yer”

чIэ-ты-nIэ “(altında) durmak için bir yer”

чIэ-гъэуцуга-nIэ “herhangi bir şeyi koyma yeri”

чIэ-гъэсы-nIэ “birini oturur durumda tutmak için bir yer”

чIэ-гъэуцIорэя-nIэ “bir şeyin altına bir şeyi yuvarlama yeri”

Önek хэ- ve Sonek -nIэ

хэ-кIы-nIэ “(bir şeyin içinden) çıkış (yeri)”

“Ау щыт нахь мышIэми, хэбзэжъэу цIыфымэ агъэуцугъэм ихъытыу х э к I ы n I э фигъотыгъэп.” (Çeraşe 1987, s. 257). Orada duruyor olsa bile insanların düzenlemiş olduğu eski düzenin yasalarının ağırlarına bir *çıkış* bulamıyor.

Önek хэ- ve Sonek -кIо

хэ-та-кIо “başiboş gezen, eğlence düşkünü”

Önek фэ- ve Sonek -гъ

фэ-ныкъуга-гъ “ihtiyaç, eksiklik”

фэ-игъуга-гъ “şişmanlık”

Önek фэ- ve Sonek -шъу

фэ-дэгугу-шъу “sağır”

фэ-быты-шъу “kambur”

Önek me- ve Sonek -nIə

me-лығы-nIə “uzanma yeri”

me-гъэуцуа-nIə “dayayacak, koyacak yer”

“Къаймэт фежыишъ дэпкъым хъураеу къекIокIэу чый *me-лығы-nIə* хэр ришЫлIагъ, ышъхъагъи — чыиф мэкIайхэр ришЫлIагъ.” (Çeraşe 1987, s. 449). Kaymet duvarın etrafına çitle çevrilecek yerler yaptı, sonra tepesine de raflar yerleştirdi.

Önek de- ve Sonek -kIo

de-жъыуа-kIo “dalkavuk, yaltakçı, alet olan kimse”

3.1.2. *Sıfat Yapan Sonekler*

3.1.2.1. Niteleme Sıfatları

3.1.2.1.1. *İsimlerden Niteleme Sıfatı Oluşturan Sonekler*

Sonek -джэ

Bu ek vasıtasıyla bir şeyin yokluğu veya yetersizliği ifade edilir.

kIoçIадж “kuvvetsiz, güçsüz” (*kIoγaчIэ* “kuvvet, güç”) (Kumahov, 1964, s. 130)

шIоигъуадж “isteksiz” (*шIоигъу* “istek”)

“Нахъ лЫжъ *me-nлығы-аджэ* лъэгъугъоягъэ: шъорэ лырэ зэтегъуагъ, чЫшъо-хъэдашъу.” (Çeraşe 1987, s. 84). Bundan daha *kötü bir görünüşte* ihtiyar görmek zor, bir deri bir kemik canlı cenaze gibi.

Sonek -нчъ

-нчъ sonekiyle de bir şeyin yoksunluğu veya azlığı ifade edilir. Genelde isim gövdeleriyle bileşen bir ektir. Bu ek oldukça verimlidir.

лъэнкъынчъ “milliyetsiz, soysuz” (*лъэнкъ* “soy, milliyet”)

федэнчъ “yararsız” (*федэ* “yarar, fayda”)

зъунэнчъ “sınırsız, sonsuz” (*зъунэ* “kenar, sınır”)

Sıfatlarla da birleşebilir, örneğin: *чэфынчъ* “mutsuz” (*чэфы* “mutluluk”)

“Ау джы нахъ ГупкIэу ащ гу лъытагъ, ежъ к ъ а р ы у н ч ъ э гүмэхэ тхъамыкIэу, ышгъхъэ иIоф зэрихъажьынымкIэ зыми фэмышIыгъэу зэрэщытыри зыIдишIэжыгъ.” (Çeraşe 1987, s. 254). Fakat şimdi o açık seçik olarak anladı ki, kendisi *güçsüz*, kuvvetsiz bir vaziyette iken kendi kendini görmede hiç kimsenin becerili olmadığını da kavradı.

Sonek -хэ

-нчъ sonekinin eş anlamlısıdır. Örneğin; *зухэ* “korkak, yüreksiz” (*зу* “kalp”+ хэ)

Sonek -ко

İsimlerle birleşen bu ek bir şeyin yetersizliğini veya yoksunluğunu ifade eder. Anlam olarak -нчъ sonekine yakın anlamlıdır.

бзакo “dilsiz” (*бзэ* “dil” + ко)

бжъакo “boynuzsuz” (*бжъэ* “boynuz”+ ко)

лъакo “bacaksız” (*лъэ* “bacak”+ ко)

накo “künt burun” (*нэ* “burun; başlangıç”+ ко)

Sonek –шIу

-нчъ, -ко, -джэ soneklerinin zıt anlamlısıdır, örnekler:

акъылышIу “akıllı”

насытышIу “şanslı, kısmetli”

“Мыльэгэ-мыльахъчэу Къаймэт адыгэ пкъышъол гъэпсыкIэ дэдэу щытыгъ: ыбг псыгъо, ыплIэIухэм щызэIукIотыгъ; шъабэу, ау к I о ч I э ш I у зекIуакIэу мээекIо; зэкIэ ихъыякIэхэм ыкIуачIэ кызызэригъэгугъэрэр къахэщэу, мыхъыжъэу, ицахъ зытелъыжъэу, самбырыгъэ хэльэу щытыгъ.” (Çeraşe 1987, s. 445). Ne uzun ne kısa biri olarak Kaymet Adıgelerin fiziki yapısını yansıtıyordu; beli ince, omuzları geniş, yavaşça ama *güçlü* davranış biçimiyle davranıyor, hareketleri ise gücüne güvendiğini, acele etmeden, kendine güvenerek, sabırlı bir vaziyette duruyordu.

Sonek -нцIэ

Sıfatlara ya koyu ya da çıplak, yalın anlamları katar.

нэкIанцIэ “kara bıyıklı” (*накIэ* “bıyık”+*нцIэ*)

лъанцIэ “yalınayak” (*лъэ* “ayak” +*нцIэ*)

шъхъанцIэ “çirkek baş” (*шъхъэ* “kafa” +*нцIэ*)

нанцIэ “sivri, sivri burun” (*нэ* “burun”, *нэ* “başlangıç” +*нцIэ*)

“Ежъ щытэу мы ныом лыеу кыраыхыгъэр зигъэгъурэм, янэ быдзыщэу зэригъэшъуагъэри хъэрам фэхъунэу кышIошIыгъ, а гукъэкI стыр п а п ц I э м Къаймэт ыгу пхырилыкIыгъ.” (Çeraşe 1987, s. 471). Kendisi dururken bu ihtiyar kadına yapılan eziyeti görmezden gelirse, annesinin kendisine içirdiği sütün haram olacağını zannetti, insanı yakan bu *sivri* düşünce Kaymet’in kalbini sızlattı.

Sonek -xъу

Sözcüğe ekleme, artma, büyüme anlamı katar.

ныбэхъу “göbekli” (*ныбэ* “göbek”)

нэхъу “iri gözlü” (*нэ* “göz”)

нэхъу “iri burunlu” (*нэ* “burun”)

жэхъу “koca ağızlı” (*жэ* “ağız”)

Sonek -зэ

Bir şeyin yetersizliğini, yoksunluğunu niteler. Örneğin: *Назэ* “şaşı” (*нэ+ зэ*)

Sonek -ицэ

Bu ekle bir şeyin yetersizliği, yoksunluğu ifade edilir. -зэ sonekiyle eşanımlıdır.

бгыицэ “kambur” (*бгы* “sirt”)

наицэ “şaşı” (*нэ* “göz”)

лѣаицэ “topal” (*лѣэ* “ayak”)

Іэицэ “çolak” (*Іэ* “el”)

Sonek -и(э)

Bir şeye çok anlamı katar. Örnekler:

ныбаицэ “obur, çok yiyen” (*ныбэ* “karın”+ицэ)

хъаицэ “çok doyumсуз, çok cimri” (*хъэ* “köpek, arpa” + ицэ)

“ТъэрэкІо кыыцагъ. Къыщи, ятэ кыызэрэхэкІыгъэр ымыгъэгъуашцэу, хъаицэ Іуцэу ятэ имыльку етІысылІэжыгъ.” (Çeraşе 1987, s. 293).

“Ай, *и м а н ц ы з!* Ар типсыцу бжъэкожъыр арын фай..” (Çeraşe 1987, s. 99) “A imansız! O bizim mandanın boynuzu olması lazım...”

Sonek -сакъыз

Türkçeden geçen bir ektir ve Çerkesçe sözcüklere eklenerek onlara uygunsuz bir niteleme katar. Örn: *дэгусакъыз* “tamamen sağıр” (*дэгу* “sağıр”).

Sonek -шьо

Bir şeye benzer anlamı vardır. Örn: *ежъашъо* “gri” (*яжъэ* “kül”+ *шьо*), *уцышъу* “yeşil” (*уцы* “ot”+*шьо*).

Sonek -лъ(э)

Bir şeyin uzun vadede olduğu veya yatay olarak bulunduğu anlamını sözcüğe verir. Örn:

мыжъуаль “taşlık yer” (*мыжъо* “taş”+ *лъ(э)*)

миэхъуаль “kumluk, kumlu yer” (*миахъо* “kum”+ *лъ(э)*)

мэзыль “ağaçlık, ormanlık” (*мэзы* “orman”+ *лъ(э)*)

орыжъыль “bataklık arazi” (*орыжъ* “bataklık”+ *лъ(э)*).

Sonek -mI(э)

Büyütmek anlamı vardır. Örn: *бгъамIэ* “geniş göğüslü” (*бгъэ* “göğüs”), *нэмытI* “patlak gözlü” (*нэ* “göz”) bu sözcük Çerkes sülalesi olan (НэмытIэкъу) Nemiteku’dan türemiştir.

Sonek -сэ

насэ “erken” (*нэ* “başlangıç, ön), *кIасэ* “geç” (*кIэ* “son, uç”) gibi sözcüklere eklenir.

Sonek -й

İsimlerle sıfatlara eklenir ve karşılaştırma derecesi grubundan en üstünlük derecesini belirtir. Örn:

мэкбай “boğuk ses” (*макбэ* “ses”+й)

сымаджай “ağır hasta” (*сымаджэ* “hasta”)

чыылай “çok soğuk” (*чыылэ* “soğuk”)

шлыклай “muzip, asi, ele avuca sığmaz” (*шлыклэ* “kurnaz, yöntem, yetenek”)

бзэджай “çok yaramaz” (*бзаджэ* “yaramaz”)

Sonek -и

Kişinin özelliğini, niteliğini belirtir. Örn: *Иуи* “akıllı” (*Иу* “ağız”+и), *лэши* “güçlü, kuvvetli” (*лэ* “ayak”+и).

“Л э ш и э у хэгупшысагъэ фэдэу, мыхъыеу щыт.” (Çeraşe 1987, s. 430).
“Güçlü bir şekilde düşünür gibi kımıladamadan duruyor.”

Sonek -ихо

Sözcüğe büyük anlamı verir. Örn: *дэихо* “ceviz” (*дэ* “kabuklu yemiş”+ихо)

Унэм фэдизхэу м ы ж ъ о ш х о х э р ахэт. (Çeraşe 1987, s. 435)
“Aralarında ev kadar *kayalıklar* var.”

Sonek -гэ

Büyük anlamı katar. Örn: *лэагэ* “yüksek” (*лэ* “ayak”), *пагэ* “gururlu”.

“А кбушъхъэ л ъ а г э у егъэшІэрэ осыхэр зытельмэ, яплъыиыр Софья сыдигъуи инэрыгъыгъ, яинагъэрэ ящынэгъуагъэрэ ыгъэшІагъоу, плъызэу ынэхэр атедыягъэу щысыныр ишэныгъ.” (Çeraşe 1987, s. 546). Üzeri devamlı karla kaplı olan bu *yüksek* dağlara bakmak Sofiya'nın vazgeçilmeziydi, onların

büyüklüğüne, korkunçluğuna hayret ederek, gözlerini ayırmadan devamlı bakarak oturmak onun davranış biçimiydi.

Sonek -иmIэ, -ичэ

ихъуантIэ “mavi”, *лантIэ* “yumuşak, kolay bükülür”, *гъуанчэ* “bakır rengi” gibi sözcüklere eklenir.

“Бзылъфыгъэм ынитIу, псынэкIэчъ къаргъоу огу ш х ъ у а н т I э р къызэрыщырэм фэдэу, ш х ъ у а н т I э х.” (Çeraşe 1987, s. 120). Kadının iki eli berrak akan bir ınarın *mavimsi* rengi gibi.

3.1.2.1.2. Fiil Köklerinden Türeyen Niteleme Sıfatı Oluşturan Sonekler

Sonek -гъошIу

-ması, -mesi kolay anlamını sözcüğe verir. Örn: *гурьIогъошIу* “anlaması kolay” (*гурьIон* “anlamak”+ *гъошIу*).

“Ау, а о зэрэпIоу, г ъ э н с ы г ъ о ш I о н ар, Iофыбэрэ бэнэшхорэ къыпыкIышт ащ.” (Çeraşe 1987, s. 215). Fakat o senin dediğin, düzenlemesi kolay değil, ondan çok işle sıkıntı çıkar.

Sonek -гъуай(e)

-ması, -mesi zor anlamını sözcüğe verir. Örn: *гурьIогъуай* “anlaması zor” (*гурьIон* “anlamak”+ *гъуай*).

“Пшъэшгъэ хьыныр хьэкIэкъокIагъэу, бзэджагъэу зынэсырэм нэсэу гущыIэкIэ к ъ э I о г ъ у а й.” (Çeraşe 1987, s. 298). Kız kaçırma haydutluktur, yapılan kötülüklerin vardıkları noktayı *söylemek kolay değil*.

Sonek -гъай(e)

Birisinde, bir şeyde çok fazlaca olan şeyi gösterir. Örn:

ешъогъай “aşırı sarhoş” (*ешъон* “içmek”)

губжъыгъай “aşırı kızgın” (*губжъын* “kızmak”)

гъэлэгъай “aşırı renkli” (*гъэлэн* “boyamak”)

Sonek -кIай

Sonek –кIай, -кIэ+й soneklerinin birleşmesiyle oluşturulur. Bu ekin anlamı bu iki sonekin anlamlarının toplamına karşılık gelir. Bu ek yardımıyla olumsuz anlamlı isimler oluşturulur: *гъолъыкIай* “kötü bir şekilde yatmak (uykuda). Aynı zamanda bu ek güçlendirici, pekiştirici anlama sahiptir ve çok üretkendir:

кIокIай “çok hızlı gitmek” (*кIон* “gitmek”)

шIукIай “fena değil, oldukça iyi” (*шIу* “iyi”)

дэхэкIай “gayet, oldukça güzel” (*дахэ* “güzel”)

щытхъукIай “aşırı övgü” (*щытхъун* “övmek”+ кIай).

“А си Нафсэты дах, уцтагъа? Умыщт, *с и д э х э к I а й*.” (Çeraşe 1987, s. 305). A benim güzel Nafsetim korktun mu? Korkma benim güzelim.

Sonek -рый/-рыл

Bu ek herhangi bir şeye, birine bir duruma veya eyleme eğilimli olma, meyilli olma” anlamıyla sıfatlar oluşturulur. Birleşik bir ek olan –рый “рэ+йэ= рый” ekinin ilk bileşeni –рэ, yalın hal eki –рэ ile ilişkilendirilir, ikinci kısım -й ise йэ (onun) iyelik ekinden doğar (Kumahov, 1964, s. 127)

гуцыIэрый “geveze” (*гуцыIэн* “konuşmak”)

гуцыIэрыл “geveze” (*гуцыIэн* “konuşmak”)

гушысэрый “düşünceli” (*гушысэн* “düşünmek”)

ныбэрый “obur” (*ныбэ* “karın, göbek”)

Sonek -л

Sonek *-рый/-рыл* gibidir. Örn: *губжыл* “kızgın”, *чэфыл* “mutlu”.

“Зыхэт дунаем гупшысэкIэ хэмыплъэу, ыгу хэзыгъэкIын къеутэкIымэ, нэшхъеу, гухахъо ыгъотыми сабий гушIуакIэу гушIоу, пшъэшъэ гугъуемылIэу пшъэшъэ *ч э ф ы л э* цыкIоу щытыгъ.” (Çeraşe 1987, s. 142). İçinde yaşadığı dünyaya düşünerek bakmadan kalbini kıracak bir durum olursa ağlamaklı, hoşuna gidecek bir şey bulursa çocuk gibi sevinen, umarsız, *neşeli* küçük bir kızdı.

Sonek -рин

Sonek *-рый/-рыл* gibidir. Örn: *гъырин* “ağıt yakan, ağlayan” (*гъын* “ağlamak”+ *рин*).

Sonek -нх

Sözcüğün anlamını genişletir, bir şeye eğilimli olmayı ifade eder. Örn:

щыгъупиэнх “unutkan” (*щыгъупиэн* “unutmak”)

чъыIэлIанх “çabuk üşüyen” (*чъыIэ лIэн* “çabuk üşüme”)

губжъынх “kızgın” (*губжъын* “kızmak”)

цтанх “korkak” (*цтэн* “korkmak”)

Sonek -гъэ, -н(э)

щыугъэ “tuzlu, tuzlanmış” (*щыун* “tuzlamak”+*гъэ*)

мъхъахын “üşenme” (*мэшъахы*+*н*).

“Мыдырэ секретарым пкIэ иIэп: *ш ь х ь а х ы н*, гугъуемылI, цыфыхэм ягъэдэIуакIэ ышIэрэп.” (Çeraşe 1987, s. 334). Beriki sekreterde iş yok: tembel, umursamaz, insanları idare etmeyi bilmiyor.

3.1.2.1.3. *Sıfatlardan Yeni Niteleme Sıfatı Oluşturan Sonekler*

Sonek –nc

Bu ekle sıfatlarda en üstünlük derecesini ifade eden eklerden biridir.

кIэпсы “çok yeni, en yeni” (*кIэ* “yeni”)

хьазырыпс “tamamen hazır” (*хьазыр* “hazır”)

гьушьэпсы “çok kuru” (*гьушьэ* “kuru”)

Sonek -иэ

Bu sonekle sıfatlara küçültme anlamı (-imsi) verilir.

пльыжьыиэ “kırmızımsı” (*пльыжьы* “kırmızı”)

фыжьыиэ “beyazımsı” (*фыжьы* “beyaz”)

гьожьыиэ “sarımsı” (*гьожьы* “sarı”)

“Шарыфым кьытыридзэрэ нур *п л ь ы ж ь ы и э р* дышьэпсэу кьегьэчъахы- гъэу, нахьы нахь дахэ кIэхьукIыщтыгъэ.” (Çeraşe 1987, s. 104). Başörtüsünden yansıyan altın renkli *kırmızımsı* parıltılar onu daha da güzelleştiriyordu.

Sonek -иъу/ -иъо

Bu ek sıfatlara küçültme ve benzerlik anlamı (-imsi, -imsi) katar.

иъхъонтIаиъо “yeşilimsi” (*иъхъуантIэ* “yeşil”)

фыжьыиъо “beyazımsı” (*фыжьы* “beyaz”)

дэнаиъу “ipeksi” (*данэ* “ipek”)

делаишъу “aptalımsı, hafif aptal” (*делэ* “aptal”)

иЛунклыишъу “karanlıkımsı” (*иЛунклы* “karanlık”)

“Ау ащ къажэдиыхырэр *ф ы ж ь ы ш ь о-ш х ь о н т I а ш ь о н*,
IугъошъошIоишъоу щыт нахъ...” (Çeraşe 1987, s. 38).

Sonek -жъый

Sıfatlara küçültme anlamı katar. Örn: *цлыкIужъый* “küçücük” (*цлыкIу* “küçük”+*жъый*). Fakat bu ekle oluşan bazı sözcükler küçültme anlamını kaybetmiştir, örneğin *ицэжъый* “balık” sözcüğü -*жъый* eki aldığı halde küçültme anlamını kaybetmiştir.

Sonek -нау

Küçük, ufak anlamı olan sözcüğü daha da küçültür. Örn: *цлыкIунау* “çok küçücük” (*цлыкIу* “küçük”+*нау*), *тIэкIунау* “ufacık, birazcık” (*тIэкIу* “biraz”+*нау*).

Sonek -жъ

Sıfatlara ya gayretlendirme-özen gösterme ya da alay etme anlamı verir. Örn: *мышъомылы-жъ* “paçavra”, *дэхэ-жъ* “güzel”.

Sonek -ихо

Sıfatların anlamını daha çok büyütür. Örn: *дэхэ-ихо* “çok güzel”.

“Нахъ лЫгъэшхо зыхэлъырэ нахъ лЫ Iушырэ сыныбжъым сыIукIагъэп сэ,— кыIощтыгъэ ащ.” (Çeraşe 1987, s. 475). “İçinde çok daha *büyük adamlık* akıllılık olana daha bu yaşımda rastalamadım ben.- diyordu o.”

Hem kök hem sonek olabilen -*лъы* ve -*ф(ы)* isim köklerine eklenerek niteleme sıfatı oluştururlar. Örn:

нэкIу-лль “kırmızı yüzlü”

джэ-фы “beyazımsı”.

3.1.2.1.4. *Niteleme Sıfatı Oluşturan Önekler*

Niteleme sıfatı oluşturan önekler çok fazla değildir. Aşağıda birkaç tane eki inceleyeceğiz:

Önek -нэ

Sıfatlara eklenerek oluşturulur. Örn:

нэблагъ “yakın, benzer” (*нэ+благъэ* “yakın”)

нэчыжъ “uzak, ücra, sapa” (*нэ+чыжъэ* “uzak”)

нэгъунэгъу “yakın, bitişik, komşu” (*нэ+гъунэгъу* “komşu”)

Önek -зэнэ

Sıfatlara eklenerek oluşturulur. Örn:

зэнэплэмый “kare şeklinde”

зэнэзэнкІэ “dümdüz” (*зэнэ + зэнкІэ* “doğru, düz”)

Önek -мы

Sıfatlara ve fiillere eklenerek karşıtlık anlamı verir. Örn: *мыукІытанх* “utanmaz” (*мы+укІытэн* “utanmak”).

Önek -къа

Sıfat köklerine eklenir. Örn: *къаишъо* “mavi” (*къа+ишъо* “gri”), *къаргъо* “berrak” (*къа+ргъо*).

3.1.2.1.5. *Önek-Sonek Birleşimiyle Niteleme Sıfatı Oluşturan Ekler*

зэмы- ve *-гъу* ekleri dışında önek ve sonekle oluşan birleşimler sıfatlarda bulunmamaktadır. Örn: *зэмышьогъу* “rengârenk”, *зэмыльэпкъэгъу* “farklı türde, farklı millet”, *зэмылIэужыгъу* “farklı yapıda, farklı cinste”.

3.1.2.2. *Belirtme Sıfatları*

3.1.2.2.1. *Belirtme Sıfatı Oluşturan Sonekler*

Sonek *-(a) ulIэ*

Sayılara eklenir. Örn: *зашIэ* “bir sefer, bir kere” (*зы+ulIэ*), *мIуаулIэ* “iki tabakalı, çift, iki kat”.

Sonek *-акъо*

Sayılara eklenir. Örn: *закъо* “tek, yalnız” (*зы+ акъо*), *плIакъо* “

Sonek *-рэ*

Niteleme sıfatlarıyla sayılara eklenir. Örn:

нэсэрэ “eskiden, eski zamanda” (*насэ* “geç”+рэ)

непэ+рэ “bugünkü, bugünlerde” (*непэ* “bugün” +рэ)

неушы+рэ “yarınki” (*неушы* “yarın” +рэ)

тыгъосэрэ “dünkü” (*тыгъуасэ* “dün” +рэ)

Sonek *-нэ*

İsimlere eklenir. Örn: *нчэдыжьынэ* “sabah erken vakit” (*нчэдыжь* “sabah”+нэ “ön”), *гъэатхэнэ* “ilkbaharın başı” (*гъэатхэ+нэ* “ön”).

Sonek -нчб(э)

İsimplere eklenir, -sız, -siz anlamı katar. Örn: *бынынчб* “ailesi olmayan” (*быны* “aile”+нчбэ), *акъылынчб* “akılsız” (*акъыл* “akıl”+нчбэ).

Sonek -гъу

İsimplere eklenir. Örn: *Ізэгъу* “ilaç” (*Іазэ* “doktor, uzman”+гъу).

3.1.2.2.2. **Önek-Sonek Birleşimiyle Belirtme Sıfatı Oluşturan Sonekler**

Önek a- ve Sonek -рэ

İsimplere eklenir. Örn: *a-гъунэ-рэ* “kenarda olma, sınırda”, *a-нэ-рэ* “ilk, birinci sırada olma”.

Önek u- ve Sonek -рэ

Niteleme Sıfatlarına eklenir. Örn: *ужьрэ* “eskiden, önceden, eski zamanda” (*u+жъы* “eski”+рэ).

Önek ы- ve Sonek -рэ

İsimplere eklenir. Örn: *ышъхьагърэ* “üst” (*ы+шъхьагъ+рэ*), *ычІэгърэ* “alt” (*ы+чІэгъ+рэ*).

İç takıyla (interfix) sıfat oluşturmaya bakacak olursak *-ры* iç takısıyla farklı sözcüklerin birbirine bağlandığını görürüz:

- Birleşik kelime de iki kökün arasına girer. Örn: *лъэныкъорыгъаз* “tek yönlü” (*лъэныкъо+ры+гъаз* “yönelme, dönme”).
- Kökle kök-sonekin arasına girer. Örn: *лъэпшъэрыхъ* “güçlü, dayanıklı” (*лъэпшъэ+ры+хъ*), *ІэрышІ* “elle yapılan, insan yapımı” (*Іэ* “el”+*ры+шІ* “yapmak”).
- Kökle sonek arasına girer. Örn: *гъоужъы-ры-къ* “çok sararmış”

Çerkes dilinde sözcük türetme araçları oldukça zengindir, türetici soneklerin fiillerden daha çok isimlerde zengin olduğu görülür.

3.1.3. Sayılara Gelen Önek-Sonekler

Sonek *-pə* ile

a) Tekrar sayılarına basit yapıda olanlara eklenir: *шъэ+pə*, *мин+pə*.

Örneğin: *Шъэрэ къэсцугагъ* “Bana yüz kez söyledi”.

b) Tekrar sayılarına birleşik yapıda olanlara eklenir, yani *нилыкIуз*’dan (11’den) başlayarak *нилыкIубгъу*’ya (19’a) kadar ve *тIокIы* (20), *цэки* (30), *тIокIумIу* (40), *шъэныкъо* (50), *тIокIуц* (60), *тIокIуплI* (80) olanlar, örneğin: *шъэныкъорэ къыосIуагъ* “Sana 50 kere söyledim”.

Tekrar sayılarına ve sayma sayılarına *-унай*, *-гъоогогъу* eklenerek oluşturulur, tam şu kadar kez anlamı verir.

цэунай “tam üç kez” (*цэ* “üç kez”)

цыунай “en çok üç” (*цы* “üç”)

тфэунай “tam beş kez” (*тфэ* “beş kez”)

тфыунай “en çok beş” (*тфы* “beş”)

цэгъоогогъу “tam üç kez” (*цэ* “üç kez”)

Kesir sayılarına *-нэ* eklenerek yapılır. Örn: *цанэ* “üçte bir”, *тфанэ* (beşte bir), *ниIанэ* “onda bir”).

Sıra sayıların önüne *я* öneki, sonuna *нэрэ* eki getirilir. Örn: *ятIонэрэ* “ikinci” (*я+тIу* “iki”+*нэрэ*), *янилыкIуцэнэрэ* “on üçüncü” (*я+нилыкIуцы* “on üç”+*нэрэ*).

Kök soneki *κI* iki ve üç sayılarına eklenerek onları 20 ve 30 yapar. Örn: *mIokIy* “20” (*mIy* “iki”+*κI*), *uεκI* “30” (*uεy* “üç”+*κI*).

Kısaca farklı oluşumları inceleyecek olursak bunlardan biri ses değişimiyle sayı oluşumudur. Tekrar sayıları haricinde ses değişimiyle sayı oluşumu yoktur. Örn: *zy-зэ*, *mφy-mφэ*, *mIokIy-mIokIэ*. Sayının sonundaki *ы* ünlüsünün *э* ünlüsüne dönüştüğü görülmektedir.

Tekrar sayılarına iyelik önekleri de gelebilir. Örn: *тиблэ* (*ти+бл+э*), *шъуитфэ* (*шъуи+mφ+э*).

Bir diğeri iç takıyla sayı oluşumudur.

Sayılarda kullanılan iç takı ekleri şunlardır: *-py-*, *-κIy-*, *-u-*.

1. İç takı *-py-* 1’den başlayıp 10 kadar olan üleştirme sayılarında kullanılır. Örn: *зырыз* “birer birer” (*зы+py+зы*), *mIyрымIy* “ikişer ikişer” *uырыu* “üçer üçer” (*uы+py+uы*), *nuIырыnuI* “onar onar” (*nuIы+py+nuIы*).

2. İç takı *-κIy-* 11’den başlayarak 19’a kadar devam eden sayma sayılarında kullanılır. Örn: *nuIыκIyзы* “11” (*nuIы* “10”+*κIy+зы* “1”), *nuIыκIyбгъу* “19” (*nuIы* “10”+*κIy+бгъу* “9”).

3. İç takı *-u-* şu sayıları bağlar: 40, 60, 80, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900, 2000, 3000, 4000, 5000, 6000, 7000, 8000, 9000, 10000, örn: *mIokIumIy* “40” (*mIokIы*“20”+*u+mIy*“2”), *шъумIy* “200” (*шъэ* “100”+*u+mIy* “2”), *минитф* “5000” (*мин* “1000”+*u+mφы* “5”).

3.1.4. Zarf Oluşturan Önek ve Sonekler

Sonek -м

İsmlere eklenerek zarf oluşturur. Örn: *мафэ-м* “gündüzleyin”, *пчыхъа-м* “akşamleyin”, *гъэмафэ-м* “yazın”.

Sonek -κI

İsimlere ve sıfatlara eklenerek zarf yapar. Örn: *мафэ-κIэ*, *чэцы-κIэ*, *шIу-κIэ*.

Sonek -эу, -у

İsimlere, sıfatlara, zamirlere eklenir. Örn: *мафэ-у* “gündüzün”, *жъаажъэ-у* “yavaşça”, *мо-у* “buraya”.

Sonek -дэ, -дыкIэ

Zamirlere eklenip yer-yön belirteci oluşturur. Örn: *мыдэ* “burada, buraya” (*мы+дэ*), *модэ* “şurada, şuraya” (*мо+дэ*), *адэ* “orada, uzakta” (*а+дэ*), *тыдэ* “nereye, nerede” (*ты+дэ*), *мыдыкIэ* “buradan” (*мы+дыкIэ*), *адыкIэ* “oradan” (*а+дыкIэ*).

МыдыкIэ, *модыкIэ*, *адыкIэ* edebi dilde kullanımdır ve *мыкIэ*, *мокIэ*, *акIэ* konuşma diline karşılık kullanılır.

Sonek -и, -ицыкIэ

Zamirlere eklenip yer-yön belirteci oluşturur. Örn: *мыи* “bunun, bundan” (*мы+и*), *мои* “şunun, şundan” (*мо+и*), *аи* “onun, ondan” (*а+и*), *мыицыкIэ* “bundan” (*мы+ицыкIэ*), *моицыкIэ* “şundan” (*мо+ицыкIэ*), *аицыкIэ* “ondan” (*а+ицыкIэ*).

Sonek -рэ

Zarflara eklenir. Örn: *бэ-рэ* “oldukça çok, çok fazla”, *млэκIу-рэ* “az”.

3.1.4.1. Zarf Oluşturan Önek-Sonek Birleşimleri

- a) *а-*, *ы-*, *и-* önekleri ve *-κIэ* sonekiyle oluşur ve isimlere eklenir. Örn: *ышъхъагъыкIэ* “üstünden” (*ы+шъхъагъ+κIэ*), *ыбгъукIэ* “yanından” (*ы+бгъу+κIэ*), *анэрэмкIэ* “ilk olarak, ilkin” (*а+нэрэм+κIэ*).

- b) İsimlerde nadir olan eklenen *u-* öneki ve *-m* sonekiyle birleşim görülür.
Örn: *uκIэлэгъум* “çocukluğunda” (*u+κIэлэгъу+m*).

3.1.5. Fiillere Gelen Önek ve Sonekler

Fiillerde soneklerin öneklerden daha zayıf olduğu sunulmaktadır, onlar sadece miktar olarak az değil aynı zamanda üretkenlik açısından da azdırlar. N. F. Yakovlev, D. A. Aşhamaf, G. V. Rogova, Z. İ. Keraşeva, M. A. Kumahov, H. Ş. Vurusov, U.S. Zekoh ve diğerleri monografik incelemelerinde fiil önekleri ve sonekleri üzerine oldukça kapsamlı bir liste sunmuşlardır. Biz burada Çerkes dilinde en çok kullanılan fiil soneklerinden ve öneklerinden bahsedeceğiz.

3.1.5.1. Fiillere Gelen Önekler

Çerkes dilinde sözcük türlerinden olan dilbilgisi kategorisiyle sıkı bir bağı olan fiillerde önekle sözcük oluşumu geniş bir gelişim kazandı. Yapılarına göre özellikle fiil önekleri çok çeşitlidir.

Fiil öneklerinin çoğunu hem dinamik hem de statik fiillerde görebiliriz. Bütün önekli yapım ekleri dinamik fiillerle birleşebilir. Aşağıda yer bildiren önekler statik fiillerle birleşmezler: *бгъодэзэры-, блэ-, дэзэ-, жэдэ-, зэбгыры-, зэпыры-, κIэкIэзэрэ-, κIоцIызэрэ-, κIоцIыры-, лыы-, пхы-, пхыры-, тезэрэ-, шъхъэдэ-, шъхъэпыры-, шъхъэицызэрэ-, чIэзэр-, IэкIэзэрэ-, Iызэрэ-*. Yön belirten *кбэ-, нэ-* öneki, karşılıklılık öneki *зэ-*, birliktelik öneki *дэ-*, uyumluluk öneki *зэдэ-*, versiyonlu önek (için, yönelme anlamları olan) *фэ-*, yeterlilik öneki *фэ-*, dönüşlülük öneki *зы-* doğrudan doğruya statik fiil köküyle birleşemezler.

Kök biçimbirimlerle en çok birleşebilen türetici önekler; *кбэ-, дэ-, зэ-, фэ-, uлo-, зo-, пхыры-, хэ-* vb. Diğer türetici öneklerse sınırlı olarak kök biçimbirimlerle birleşebilirler.

Türetici öneklerin arasında sözcük-dilbilgisi anlamlarının ifadesi için fiil gövdesine birleştirilen önekler ayrı bir yer tutarlar. Önekli fiiller kendi aralarında yön bildiren önekler ve yer bildiren önekler olarak ayrılırlar.

3.1.5.1.1. Yön Bildiren Önekler

1. Gövde oluşumunda temel rol oynayan *кбэ-/кбы-* fiil önekleri aracılığıyla eylem konuşanın yönüne dönerek tamamlanır.

кIon “bir yere gitmek”> *кбэ-кIon* “buraya gelmek”

гуцыIэн “söylemek, konuşmak”> *кбэгуцыIэн* “buraya söylemek”

джэн “bir yere seslenmek”> *кбэджэн* “buraya seslenmek” vb.

ЯцыкIагъэхэр кбагъэнэфэжъэу кбэгуцыIагъэх. (Çeraşe, 1987, s. 338)

2. Eylemin gerçekleşek şöyle birbirine yakınlığı : *тхылыр кбы-Ихыгы* “(birinin) kitabını (kendi için) aldı, kitabı elinden aldı”, *псыхом кбы-цитхъакIыгы* “nehirde yıkadı”.

3. Türemiş fiiller oluşturur: *кбэ-тын, кбэ-нэн*

Önek *кбэ-* çok işlevseldir. Her seferinde tek bir köke ve farklı kökler kombinasyonuna katılarak çeşitli sözcükler oluşturur. Ne kadar kök o kadar yeni sözcük demektir. Bu önek sadece eylemin yönünü ifade etmez aynı zamanda eylemin sonucunu, bütünlüğünü ve hareketin başlangıcını tayin eder:

1. *кбэээрэгъэтэджыных* “herkesi aynı anda uyandırmak”

2. *кбэсымэджэн* “hastalanmak”

3. *кбэбэгъын* “kabarmak, yükselmek”

Fiil tarafından gerçekleştirilen eylemin yönünü ifade etme açısından *кбэ-/кбы-* öneğine karşılık eylemi tanımlayan (buraya oraya, ileri geri) ve Çerkes dilinde

çok az bir kullanıma sahip olan *нэ-/не-* öneki kullanılır. Bu zıtlık nadir durumlarda gözlemlenir.

нэ- öneki *къэ-* öneğine karşılık kullanımı yöne göre belirlenir: buraya-oraya.

Къэсын “buraya gelmek, buraya ulaşmak” – *нэсын* “buradan bir yere (oraya) varmak, ulaşmak, uzanmak”

Мыщ зы трамваир благъэкӀыми, зы минуткӀэ нэмыкӀыр *к ь э с ы щ т*. (Çeraşe 1987, s. 119). Burada bir tramvay kaçsada, bir dakikada diğeri (*buraya*) *varacak*.

Пэсэрэ адыгэ бзылъфыгъэм идэгъугъэрэ ишыагъэрэ икъэбар хыкӀыбым, Стамболы, *н э с ы щ т ы г ь э!* (Çeraşe 1987, s. 24). Eskiden Çerkes kadınının güzelliğinin, iyiliğinin haberi denizin ötesinden İstanbul’a (oraya) ulaşırdı.

3.1.5.1.2. Yer Bildiren Önekler

Çerkes dilinde yer bildiren önekler oldukça üretkendirler. Fiilin bir parçası gibi görünürken aynı zamanda Çerkes dilinin sahip olduğu zengin ifade gücüne tanıklık ederek en çeşitli renklerini yansıtır.

Rusça edatlarla Çerkes dilinin yer ifade eden öneklerini karşılaştıran N. F. Yakovlev ve D. A. Aşhamaf “Rusça yer ilişkisini ifade eden herhangi bir şeyin içinde, içinde ifadelerini” herhangi bir boşluğun içinde mi, boş bir alanın içinde mi, bir mülkün içinde mi, bir cismin içinde mi veya çitli bir alan içinde mi gibi şeyleri gözetmeksizin yalnızca *в* edatını kullanarak belirlerler. Aynı zamanda şöyle devam ederler, Çerkes diline özgü yerel anlamların tüm bu çeşitliliği tamamen farklı öneklerle ifade edilirler (Yakovlev & Aşhamaf, 1941, s. 350).

Çerkes dili yön bildiren öneklerden daha çok yer bildiren öneklerde daha zengindir. Aşağıda daha üretken yer bildiren öneklerin sözcük-işlev özelliklerini göreceğiz:

3.1.5.1.2.1. Basit Ekler

Önek дэ- (ды-)

a) Çerçevelenen, ayrıştırılan, bağımsız yerleri belirtir ve herhangi bir şeyin içinde anlamı verir:

Кур цагум дэ - т. “Araba bahçenin içinde duruyor.”

Шыр цагум дэ - кы. “At bahçenin içinden çıkıyor.”

Мосэ кьалэм дэ - с. “Mos şehrin içinde yaşıyor.”

Чемыр Іэщым дэ - т. “İnek ahırın içinde duruyor.”

Лыжъыр кьуаджэм дэ - с. “Yaşlı adam bahçenin içinde duruyor.”

КІалэр хатэм дэ-т. “Çocuk bahçede duruyor”

“Адыгэ унэгъо цІыкІум иццагу д э т хабзэу, кьакъырэ-чэтэщ тІэкІум нэмыкІ, шагум *зи д э т э н*. (Çeraşe 1987, s. 313). Küçük Çerkes ailesinin bahçesinde adet olarak ağıl-kümeden başka hiçbir şey yok.

b) Açılabilir durumda olan bir cismin içinde bulunma anlamını verir:

Шкафым дэ-т. “Dolabın içinde (dik) duruyor.”

Быхъчэм д-и-лхъагъ. “Bohçanın içine koydu.”

Пхъуантэм кьы-дэ-нагъ. “Sandığın arasında kaldı.”

“Зэрэчылэу зэІукІэм рафылІэгъагъ, о сыдэу шьуадэжбы *у к ъ ы д э н а г ъ э у хъугъагъа?* (Çeraşe 1987, s. 77)

c) *гум* sözcüğüne bağlı fiillerle kullanılabilir: *гум дэ-лъ* “kalbinde var”, *гум дэ-шъухъагъ* “kalbi çürüdü”

Önek хэ-

a) хэ- öneki, дзэ (*ordu*), мэзы (*orman*), кун (*grup*), уцы (*ot*), нцЫрау , *Лэхъогу* (*sürü*), джэгу (*düğün*), зэЛукI (*toplantı*) gibi “bir yerde toplanılıp yapılan bir işi, bir araya gelinen bir yeri vb.” kısacası içinde topluluk anlamı barındıran sözcüklerle kullanılır ve eylemi yapanın konumunu (içerisinde oluşunu) açıklar.

ШакIор мэзым хэ - хьа - гъ “Avcı ormanın içine girdi”

“Макъэ амыгъэЮу сакъыхэу мэзышхом х э х ь а г ь э х.” (Çeraşe 1987, s. 232) “Ses çıkarmadan sakınarak büyük ormana girdiler.”

b) хэ- önekli fiil *нцагъо* “sis”, *нцэ* “bulut”, *уае* “yağmur”, *Лугъо* “duman”, *осы* “kar”, *жъыбгъэ* “rüzgâr” gibi hava olaylarını belirten sözcüklerle birlikte fiil-isim kelime ilişkileri şeklinde de kullanılır.

Самолетыр нцэм х э х ь а г ь “Uçak bulutların içine girdi”.

Цыфыр нцагъом х э х ь а г ь “İnsan sisin içine girdi”.

c) Madde, cisim anlamı kapsayan (*нсы* “su”, *нцэ* “süt”, *дышьэ* “altın”, *цы* “tüy”, *ншахъо* “kum” vs.) sözcüklerle kullanılır: *нсым хэ-хьагъ* “suya girdi”, *ншахъом хэ-ль* “kumda uzanıyor”, *Кур нсынжъым хэ - нагъ* “Araba çamurun içine battı”, *Пцэжъыер нсым хэ - с* “Balık suyun içerisinde duruyor”.

“Зы шыу а тыгъэхъэжъо нсы орым к ь ы х э х ь а г ь э у, шым ыбгъэ кыкIкIкIэу кызыпиретхъу, кьэкIо”. (Çeraşe 1987, s. 275). Bir atlı serap gibi dalgalı bir suya girmiş, atın göğsüyle suyu yararak geliyor.

d) гушIуагъо “mutluluk”, тхъамыкIагъу “fakirlik”, чъые “уку”, уахътэ “zaman”, хъяр “hayır”, нэфын “ışık, aydınlık”, шIункI “karanlık” gibi sözcüklerle soyut anlamlı isimler oluşturur.

гушIуагъом хэ-т “mutluluk içinde”

тхъамыкIагъом хэ-кIырэн “fakirlikten kurtulamıyor”

нэфынэм хэ-с “aydınlıkta oturuyor”.

ТхьамыкIагъоу ышгъхэ зыхэфагъэм х э к I ы ж ь ы н ы м пае, тэрэзэу Ioф зышIэрэ акъылырэ пытагъэрэ нэмыкIым ишIуагъэ къызэрэмыкIoцтыр кыыгурэIo. (Çeraşe 1987, s. 303). *Fakirlik başa gelince kurtulmak* için düzgün şekilde çalışan akıldan başka bir şeyin yararının dokunmayacağını anlıyor.

e) Yumuşak cisimleri (*казыц “kaz tüyü”, шъхъант “yastık”, нIэ “yatak”*) belirtirken kullanılır:

шъхъантэм хэ-с “yastıkta duruyor”

нIэм хэ-ль “yatağa uzanıyor”

Önek u-

Fiil öneki *u-* yukarıda incelenen *ðə-, хэ-önekleri* ile eşanlamlıdır. Bunların hepsi farklı anlamsal ve ilişkiyel özellikleri olsa da “içerisinde, içerde” anlamına sahiptir. Farklı anlamları ise şöyledir:

a) Fiil öneki *u-* *бэшэрэб “şişe”, мэрчэпыл “hokka”, цыгъуль “tuzluk”, шъоуцыгъуль “şekerlik”, унэ “ev”, машэ “çukur”* gibi boş alan, derin bir alan, delik bir yere sahip cisimleri tanımlayan sözcüklerle birleştirilir.

Мэрчэп мэрчэпылэм ит “Mürekkep hokkanın içindedir”

Бэшэрэбым нсы ит “Şişenin içinde su var”

Шъоуцыгъу шъоуцыгъульбым иль “Tuz tuzluğun içindedir”

КIалэр унэм ис “Çocuk evin içinde oturuyor”

“Унэм урысы хьакушхо ит, дзыохэр, пхъэчаехэр итых.” (Çeraşe 1987, s. 303). Evde Rus fırını var, çuvallar, fiçilar var.

b) Kıta, ülke, cumhuriyet, devlet isimleriyle kullanılır:

Амэрикэм и-с “Amerika’da oturuyor”

республикэм и-т “cumhuriyetinde duruyor”

Мы х э г ь э г у ш х о м анахь лышхьэу иIэм, Калининым дэжь щае сыдешьюу с и с ы г ь! (Çeraşe 1987, s. 150). Bu büyük ülkede en büyük çete başı olan Kalinin’in yanında çay içip oturdum!

c) Yuvarlak bir şeyin içinde olma durumunu belirtirken:

пчъэгум и-т “avluda (dikiliyor) duruyor”

лагъэм и-ль “tabakta (yatay) duruyor”

“БжыхьэкIэ тыгъэр, пцэшIо гъэтIугъэм фэдэу, уашъом ищыуанычIэ шхъуантIэ лъагэу идзагъэу и т.” (Çeraşe 1987, s. 73). Sonbahar güneşi eritilmiş kurşun gibi tencere dibine benzeyen mavi gökyüzünde duruyor.

d) *шьоф, губгъо* gibi yer belirten isimlerle bu ek kullanılır:

шьофым и-т “geniş düzlük alanda (ovada) duruyor/dikiliyor”

губгъом и-с “kırdan oturuyor”

“Цыфэу итэкъяухыгъэу шьофым *и т х э р* зыбгъукIэ щызэхагъэтIысхьэх.” (Çeraşe 1987, s. 200). Ovada dağınık halde *durun* insanları bir tarafa topluyorlar.

Önek me-

me- fiil önekinin anlamı eylemin bir şeyin üstünde gerçekleşmesidir. Oldukça üretken bir önektir. Örnekler: *тебзыкIын* “bir şeyle bir şeyi üstünden kesme”, *тебзэн* “bir şeyi bir şeye dikmek”, *тегъэбылтыхъан* “bir şeyi üstünden saklamak, örtmek”, *тегъольхъан* “bir şeyin üzerine yatmak”, *тегъэгъольхъан* “birini bir şeyin üzerine yatırmak”, *тегъэзыкIын* “birini bir şeyin üzerinden kovalamak”, *тегъэзыхъан* “birini bir şeyin üzerine kovmak, çıkarmak”, *тегъэкIын* “birini bir şeyin üstünden inmeye zorlamak”, *тегъэпкIэн* “bir şeyi bir şeyin üstüne yapıştırmak”, *тегъэуцон* “bir şeyi bir şeyin üstüne koymak”, *тегъэушкьоен* “bir

şeyi bir şeyin üstünde doğramak, ufalamak”, *тегъэхъан* “birini bir şeyin üzerine salıvermek, bırakmak”, *тегъухъан* “bir şeyin üstünün katılaşması, bayatlaması”, *медзын* “bir şeyin üzerine bir şey atma”, *тезэрэгон* “birinin bir şeyin üzerine (çoklu olarak) saldırma”, *текІын* “bir şeyin üstünden inme, çıkma”, *текІэ* “üstüne dökme”, *тельхъан* “bir şeyin üstüne bir şeyi yatay koyma”, *тельын* “bir şeyin üstünde yatay olarak durma”, *тельэдэн* “birinin-bir şeyin üstüne atlama”, *тельэшъон* “birini bir şeyin üstünde sürükleme”, *тельэшъун* “bir şeyden bir şeyi çekip çıkarma, sıırma”, *телІыхъан* “bir şeyin üzerinde ölmek”, *менкІын* “üstünden atlamak”, *менльыхъан* “bir şeye üstten bakma, denetlemek”, *менлъэн* “bir şeyi yukardan izleme, bakıverme”, *менхъэн* “bir şeyin üstüne bir şey dökme”, *меншыхъан* “bir şey üstünde sürünmek”, *тестыкІын* “üstünde ateş yanmak”, *тесын* “bir şeyin üstünde oturmak”, *теткІон* “bir şeyin üstüne akıtmak”, *тетхэн* “bir şeyin üzerine yazı yazmak”, *тетхъын* “bir şeyi üstünden koparmak”, *темын* “bir şey üstünde dikey olarak durmak”, *тетэкъон* “bir şeyin-birinin üzerine serpiştirmek, ufalamak”, *тетэкъун* “üstünden atmak”, *тепІыкІын* “üstünden kazmak, bir şeyin üst katmanını soymak”, *тепІысхъан* “bir şeyin üstüne oturmak”, *теукІорээн* “bir şeyin üstüne devrilmek, yuvarlanmak”, *теупсыкІын* “rende ile üstünü alma”, *теутын* “bir şey üzerinden bir şeyi devirmek, yıkmak, kırmak”, *теуцон* “bir şeyin üzerinde durmak, üzerine çıkmak”, *техын* “bir şeyi üzerinden çıkarmak”, *техъон* “bir şeyin üstünü örtme”, *техъан* “üstüne basmak, üstünde yürümek”, *тецохъон* “sürünerek gitmek, emeklemek”, *тецІэлэн* “üstü sıvanmış, üstü pislenmiş”, *течын* “üstünden koparma”, *тецхэн* “üzerine yapıştırmak”, *тецэн* “üstüne sarmak, dolamak”, *теІулэн* “üstüne çakmak, çivilemek” vb.

“Ащ у т е л ь ы н к І э пІэкІорым фэдэу гупсэф, бгъэкощынкІи ІэшІэх, жэм фэдэу плъэшъушт ныІэп.” (Çeraşe 1987, s. 466). Divan gibi onun *üstünde yatmak* rahat, bir yere götürmek kolay, sadece kızak gibi sürükleyeceksin.

Önek *те-* daha çok soyut anlamda kullanılır:

тебгъэн “birine lanet etmek”

тебэнэн “birine bir şeye saldırma”

тегоцэн “bir şeyi dağıtmak, paylaşmak”

тегушиысыкIын “sonraya bırakmak”

тегушухъан “cesaret etmek”

тегушIухъан “cesaret etmek, riske girmek”

тегущыIыкIын “kaçamak cevap vermek”

тегущыIэн “bir şey üzerine konuşmak”

тегуIыхъан “bir şey için endişelenme”

тегыен “birine söylenme”

тегъэн “ağlamak”

тегъэпсыхан “hedef almak, nişan almak”

текуон “birine bağlamak”

текIыен “birine seslenmek”

телъытэн “saymak, hesaplamak”

телIэн “birini-bir şeyi çok sevmek, istemek”

тенэцIыхъан “birini baştan çıkarmak, birini özendirme”

тепшъыхъан “bir şeyden yorulmak”

тепытыхъан “kuvvetlenmek”

тетIуицыхъан “birini bir şeye salıvermek, bırakmak”

теушъогъоужъын “birini bir şeyle suçlamak”

унашъхъэм телъын “çatının üstünde yatay durmak”

кIашьом телъын “tavanın üzerinde yatay durmak”

чIыгум телъын “yerin üstünde yatay durmak”

пхъэнтэкIум телъын “sandalyenin üstünde (yatay) durmak”

пхъэнтэкIум тесын “sandalyenin üstünde oturmak”

гъогум текIын “yoldan çıkmak”

гъогум техьан “yola çıkmak”

“Джыдэдэм к ъ ы т е б э н э н ы зэпкъыратхъышт!”(Çeraşe 1987, s. 304).

Şimdi *üzerine saldırıp* parçalayacaklar.

те- önekli fiile bazen *ыкIыIу* “üzerinde, üstünde” sözcüğü eşlik eder.

Ианэм ыкIыIу тель “Masanın üzerinde (yatay) duruyor”

Пхъэкухъэм ыкIыIу тель “Yük arabasının üzerinde (yatay) duruyor”

Псым ыкIыIу тель “Suyun üzerinde (yatay) duruyor”

Önek кьо-

Bu yerli fiil önekiyle fiil gövdeleri herhangi bir şeyin arkasındaki eylemi ve durumu aynı zamanda bir şeyin nedenini veya bir şeyin ardındaki hareketin yönünü belirtir.

кьоокIын “herhangi bir şey yüzünden gitmek, çıkmak”

кьосын “köşede belli bir yerde oturmak”

кьоуцон “herhangi bir şeyin arkasında durmak”

Literatürde belirtildiği gibi incelenen *кьо-* fiil önekinin orijinal anlamı, anlamının somutluğunu önceden saptayan *кьогъу* (köşe) sözcüğünden gelir, hâlbuki üretilen sözcüğün mecaz anlamı daha genelleştirilmiş, daha genişlemiştir.

кѡобыбэн “bir şeyin arkasından uçmak”

кѡогъэбылхъан “birini-bir şeyi bir şeyin arkasına gizlemek”

кѡогъэзыхъан “birini-bir şeyi bir şeyin arkasına sürmek, kovmak”

кѡодзэн “birini-bir şeyi bir şeyin arkasına atmak”

кѡокІын “bir şey nedeniyle çıkmak”

кѡольхъан “birini-bir şeyi bir şeyin arkasına yatay koymak”

кѡольын “birinin arkasında yatmak”

кѡоплгы “bir şey için göz atmak”

кѡоплгыхъан “bir şeyin arkasına bakınmak”

кѡопшыхъан “bir şeyin arkasında sürünmek”

кѡопыджэн “köşeye sıkıştırmak”

кѡосын “birinin-bir şeyin köşesine oturmak”

кѡотын “birinin-bir şeyin arkasında durmak”

кѡоукІын “bir şey yüzünden alev almak (köşesinden alev alma)”

кѡохъан “bir şeyin arkasına (köşesine) girmek”

кѡоцохъон “bir şeyin arkasına sürünmek”

кѡоцзэн “bir şeyi bir şeyin arkasına itmek”

кѡоцэн “birini-birşeyi bir şeyin arkasına götürmek”

кѡоІэбэн “bir şeyin arkasına (köşesine) elini uzatmak”

кѡогушхукІын “birisiyle bir şeyle gurur duymak”

“ИкIэрахъо къэщагъэу, хэтэ чэу къогъум къыкъотIысхьагъ.”
(Çeraşe 1987, s. 220). Tüfeğini getirip, bahçe avlusunun *köşesinde oturdu*.

Önek чIэ-

чIэ- fiil önekinin asıl anlamı “altında” şeklinde ifade olunur. İncelenen fiil öneki “altında” anlamını fiile ekler, bir şeyin yönelen veya bir şeyin altından çıkan eylemi ifade eder, yaşanmayan bir yapıyla (ahır), kapalı alanla, binayla, kurumla bağlantılı eylemleri tanımlar.

чIэбыбэн “bir şeyin altına uçmak”

чIэбын “altına batırmak, bastırmak”

чIэгон “altına doldurmak”

чIэгъэгъольхьан “bir şeyin altına bir şey yerleştirmek”

чIэгъэзыкIын “bir şeyin altından kovmak, atmak”

чIэгъэзыхьан “bir şeyin altına sürmek, kovmak”

чIэгъэкIын “bir şeyin altından birini salıvermek, bırakmak”

чIэгъэтын “bir şeyin altında bir şeyi tutmak, korumak”

чIэгъэтIысхьан “bir şeyin altına dikmek, oturtmak”

чIэгъэукIорэен “bir şeyin altına yuvarlanmak”

чIэльхьан “bir şeyin altına birini-bir şeyi yatay koymak”

чIэльын “bir şeyin altında uzanmak, yatmak”

чIэсын “bir şeyin altına oturmak”

чIэтын “bir şeyin altında dikey durmak”

“Шункышъо-шхъонташъор джыри Фандыкъо мэз чІэгъым ч І э т ы г ь. (Çeraşe 1987, s. 537). Erey karanlık şimdi Fandıko ormanının *altında duruyordu*.

Bu durumlarda чІэ- fill öneki bir mülkü, bir yeri, bir faaliyet alanını tanımlayan isme yöneldiği zaman “bir şeyin içine” anlamı egemen olur.

чІэгъэуцон “bir şeyin içine koymak” машинэр гаражъым чІэгъэуцон “Arabayı garaja koymak”

чІэгъэхъан “bir şeyin içine yerleşmek” Унагъор унэм чІэгъэхъан “Ailenin eve yerleşmesi”

чІэзэрэгон “bir yere zorla girmek (kalabalık şekilde)”

чІэкон “bir şeyin içine, bir şeyin altına itmek, tıktırmak”

чІэклошъэн “bir yere gizlice girmek”

чІэуклорэен “bir yere yuvarlanarak girmek”

чІэбэнэн “kalabalık bir yere zar zor girmek”

чІэгъэбын “bir şeyin içine bir şey daldırmak”

чІыунэм чІэхъан “kilere inmek”

чІыунэм чІэсын “kilerde oturmak”

чІыунэм чІэтын “kilerde (dikey) durmak”

чІыунэм чІэльын “bodrumda (yatay) durmak, yatmak”

чІыунэм чІэхъан къэртон “kilere patates götürmek”

чІыунэм чІэкІын “kilerden çıkmak”

чІыунэм къычІэхын къэртон “kilerden patates çıkarmak, getirmek”

чІыунэм цыгъохэр чІэхъоных “kilerde fareler görünüyor, ortaya çıkarlar”

чӀыгум кӀэртоныр чӀэтӀэн “yere patates gömmek”

чӀыунэм чӀэльхъан “kilere yerleştirmek”

чӀыунэм чӀэхын “kilerden çıkarmak”

чӀыунэм чӀэгъэзыхъан “kilere birini sokmak, kovalamak”

чӀыунэм кӀычӀэфын “kilerden dışarı çıkarmak”

кӀакӀырым чӀтыр кӀычӀэфын “tavuğu kümeden çıkarmak”

“ЗӀукӀэр зызӀуахыгӀэр хъазырӀу шӀагӀӀу, гужӀуагӀӀэхӀу НафсӀтрӀ АйцӀтрӀ чӀ э х ь а г ь э х.” (Çeraşe 1987, s. 423). Toplantının bitiminin üzerinden epeyce vakit geçtiği halde, geç kalmış olarak Ayşet ile Nafset içeri girdiler.

Fiil öneki *чӀэ-* “bir şeyin altından kaynaklanan” eylemle bağlantılı olan anlamı, fiil öneki *и-* ile karşılaştırıldığında da aynı anlam ortaya çıkmaktadır.

ШӀыцым чӀэтын “ahırda (dik) durmak” - *унэм цӀтын* “evde (dik) durmak”

ЧӀэлым чӀэхъан “barakaya girmek” - *унэм ихъагъ* “eve girdi”

Жъаум чӀэтын “gölgenin altında dikilmek” - *шӀофым цӀтын* “ovada (dik) durmak”

ЛӀэмыдж чӀэгъым чӀэхъан “Köprünün altına girmek”

ЧӀэмӀданыр пӀӀӀор чӀэгъым чӀэгъӀуцон “Valizi yatağın altına yerleştirmek”

Чъыг чӀэгъым чӀэгъӀтысхъан “Ağacın altına dikmek, gömmek”

Плацыр чъыг чӀэгъым чӀӀдзӀн “Yağmurluğu ağacın altına atmak”

Стол чӀэгъым чӀӀцохъон “Masanın altına sürünmek”

Диван чӀэгъым чӀӀӀӀбӀн “Divanın altına elini daldırmak”

ӀӀр пшахъом чӀэгъӀбылӀыхъан “Elleri kumun altına batırmak, saklamak”

Сымаджэр сымаджэщым чIэгъэгъольхъан “Hastayı hastaneye yatırmak”

Къошъобэцхэр псым чIэгъэоных “Suyun altına kürek daldırmak”

Унагъор унэм чIэгъэтIысхъан “Eve aileyi yeleştirmek”

Önek нэ-//ны-

Fiil öneki нэ- “önünde” anlamı taşımaktadır. Literatürde нэ- fiil önekinin пэ “burun” sözcüğünden doğduğu ileri sürülmektedir (Kumahov, 1964, s. 173).

Bu önek yardımıyla oluşturulan fiil gövdeleri eylemin başlangıcını, bir şeyin önünde oluşunu tanımlarlar, hem statik hem dinamik fiillerde kullanılırlar:

нэгъэтIысхъан “birini bir şeyin önüne dikmek, oturtmak”

нэкIыжъын “bir şeyi önüne bırakmak”

нэкIын “önüne durmak, önünü kesmek”

нэльын “birisiyle-bir şeyle vakit öldürme”

нэпшыхъан “birinin bir şeye sürüklenmesi”

нэстыхъан “içinde yanmak”

нэсын “birinin-bir şeyin yanında/yanı başında/etrafında oturmak”

нэтэджэн “bir şeyden kalkmak”

нэтэкъон “bir şeyin bir şeye dökülmesi (yaprak, çiçek)”

нэтIысхъан “bir şeyin önünde oturmak”

нэутхэн “bir şeyin bir şeyin içine sıçraması”

нэфэн “içine düşmek”

нэхъан “içine girmek”

нэIэбэн “bir şeye dokunmak, ellemek”

Ианэм нэсын “masaya oturmak”

машIом нэсын “ateşin önünde oturmak”

столым нэтэджэн “masadan kalkmak”

столым нэтIысхан “masanın önüne oturmak”

машIом нэIэбэн “ateşe dokunmak”

“Нэмаз шIыным бэрэ п э л ь ы г ь.” (Çeraşe 1987, s. 46). Namaz kılmakla baya vakit geçirdi.

нэ- fiil önekinin varyantı olarak bilinen *ны-* fiil öneki bir şeyin önüyle, sonuyla, ucuyla, kenarıyla bağlantılı eylemi gösterir: *чыгылым ны-т* “ağacın ucunda durmak”

ныбзыкIын “bir şeyin ucunu kesmek”

ныблэн “bir şeyi bir şeye takmak, dizmek”

ныбэнэн “birinin-bir şeyin önünü zapt etmek, tutmak”

ныгон “bir şeyi sıkıca germek, sıkmak”

ныгъэжээн “bir şeyin ucuna bir şey lehimlemek”

ныгъэльэтын “bir şeyden bir şeyi kesip koparmak”

ныгъэпкIэн “bir şeye bir şeyi yapıştırmak”

ныгъэуцон “bir şeye bir şey eklemek, ilştirmek”

ныгъукIын “bir şeyden bir şey ısırarak, kemirmek”

ныдэн “bir şeye bir şey dikmek”

макъэ нылукIын “ses vermek, gürültü yapmak”

Bazen *нэ*- fiil önekli fiilde duyarsızlaşma gözlemlenir:

Ахъмэт аукIы н э т ы гъ “Ahmet nerdeyse öldürülüyordu”

нэ- fiil öneki yalnızca “önünde” anlamına değil aynı zamanda “karşısında”, “karşılama için” anlamlarına da sahiptir.

Пэгъэуцун “birini-bir şeyi birinin-bir şeyin karşısına koymak”

нэгъуцыIэжъын “birisiyle tartışmak, birine karşı çıkmak”

нэгъодзын “karşılama için birine fırlatmak”

нъэгъокIын “birini-bir şeyi karşılamak için gitmek”

нъэгъохын “birini karşılariken bir şey getirme, birine bir şey sunmak, getirmek”

нъэгъоуцын “birini-bir şeyi karşılamak için birini-bir şeyi götürmek”

нэжъыун “bir şeye karşı parıldamak”

нэтэджэн “birine-bir şeye karşı isyan etme”

нэуцужъын “birine-bir şeye direnmek”

нэуцун “birine-bir şeye karşı koymak”

нэшIонэжъын “birine itiraz etme”

нэIудзэн “birine karşı atmak”

нэIутын “birinin-bir şeyin karşısında (dik) durmak, dikilmek”

нэсын “birinin-bir şeyin yanında/yanı başında/etrafında oturmak”

“Джы абрикос чыгы цыкыр пстэуми апэ кыэгэгыагыэу, тэпыр тетэкуагыэм фэдэу, тыгэм п э ж ь ы у.” (Çeraşe 1987, s. 154). Şimdi küçük kayısı ağaçlarının hepsi ilk çiçeklerini açtılar, göz dökülür gibi güneşten *parlıyorlar*.

Önek 20-

Fiil öneki 20- fiil gövdesine “yanında, yanına, yan yana” anlamı katar. M. A. Kumahov bu yerel önekin 2у “kalp” isim gövdesinden kaynaklandığını belirtir (Kumahov, 1964, s. 176).

20кIыхан “yana (doğru) büyüme”

20дэн “bir şeyi yana dikme”

20зын “birinin-bir şeyin yanına düşme”

20льэтын “yanından, bitişik olduğu yerden kopmak, fırlamak”

20нкIэн “bir şeyin yanına atlamak, zıplamak”

20тхэн “yanına yazmak”

20тхьын “kenarından yırtma, koparma”

20тIэтыкIын “bir şeyin- birinin kenarını açmak, çözmek”

20ун “bir şeyin yanına düşme, damlamak”

20ункIын “bir şeyin kenarını kesme”

20усээн “birinin-bir şeyin yanına birini-bir şeyi dayamak”

20утын “bir şeyin kenarını ayırmak, parçalamak”

20фын “birini-bir şeyi yanından kovmak”

20фэн “yanına yaklaşmak”

20хын “yanından kesilmiş”

гочын “bitişiginden koparmak, ayırmak”

гошъукIын “kenarından çürümek”

гошIыхъан “yanına inşa etmek”

гошIэн “yanına asma, bağlama”

гоцтыхъан “beraberinde, bitişiginde donmak”

“ЛЫЖЪЫМ ЫІЭ СТХЪАГЪЭУ З Э Г О Ч Ы Г Ъ Э Р БИБОЛЭТ ЫІЭГУ КЪЫЩИХЪУАГЪ.” (Çeraşe 1987, s. 81). Yaşlı adam *ayırдығы* nasırlı elini Bibolet’in avcuna sürdü.

Eğer sözcüğün temel anlamı birisinin yanında gerçekleşen somut bir eylemi açıklıyorsa, mecaz anlamı da daha soyut bir nitelik kazanır. Örneğin, *гокIыжъын*: 1) birisinin yanından ayrılma; *Марует игъусэмэ а г о к I ы ж ь ы гъ* “Mariyet beraberindekilerin yanından ayrıldı”; 2) birinden boşanma; *Ар ишъузы г о к I ы ж ь ы гъ* “O karısından boşandı”; *готын*: 1) birisinin-bir şeyin yanında durmak; *дэпкъым г о т* “duvarın yanında duruyor”; 2) lehine olmak, destekçisi olmak; *Ар лъэкI зиIэм г о т* “O güçlü olanın destekçisidir”; *гоуцон*: “yanına ilişmek, yanında durmak”; 2) birinin tarafında olma”; *Шъыпкъэ зыIорэм ар г о у ц о* “Gerçeği söyleyenin tarafındadır”.

“Мыхъамэт, джабгъур хъакIэм ритэу сэмэгумкIэ г о т.” (Çeraşe 1987, s. 74). Mihamet sağ tarafı misafire vererek sol *yanına oturdu*.

“ЛэжъэкIо-псэокIо жъугъэмэ яIоф, Совет хабзэм иIоф шъыпкъагъэкIэ з э- р э г о т ы р мэкIэ-макIэу цыфымэ ашIошъы хъугъэ.” (Çeraşe 1987, s. 188). Kalabalık olan emekçiler (işçi-köylü sınıfı), Sovyet yasalarının onların yanında ve lehinde olduğunu yavaş yavaş anladılar.

Önek *uIo-*

Bu fiil öneki herhangi bir şeyin ucu, sonuyla, üstüyle ilişkili, bağlı olan fiilin ürettiği eylemi gösterir. *Лыр лыккѳум uIoллагъ* “Et ambar kapağında asılıydı”; eylem bir şeyin ucunda gerçekleşir.

uIoдзэн “asmak”

uIoнэн “bir şeye takılı kalmak”

uIoоон “bir şeyin ucuna takılıp kalmak, yapışmak”

uIoпкIын “bir şeyden düşmek fırlamak”

uIoпкIэн “bir şeye atlamak”

uIoсысыхъан “takılı olduğu yerde sallanmak”

uIoхын “ucundan çıkarmak”

uIoхэдзэн “bir şeyi-bir şeye atmak”

uIoхэльэдэн “bir şeye atlamak, atılmak, koşarak gelmek”

uIoIун “bir şeye bir şey takmak”

“ГумэкIыгъом угу ебгъэубытэу, уздакIори умыльэгъужьэу узежьэкIэ е зыгорэм уифэны пшъхъэ зэриутышт, е зыгорэм у *uIoоони* унэ кырикIышт.” (Çeraşe 1987, s. 230). Kendini endişeye kaptırmak, gittiğin yeri de görmeden hareket edersen ya bir çukurun içine düşerek kafanı kırarsın ya da birine *çarparak* gözünü çıkarırsın.

İncelenen fiilin görevlerini en eksiksiz biçimde açıklayan M. A. Kumahov’dur. *uIo-* fiil önekinin yardımıyla statik ve dinamik fiillerin gövdelerini oluşturduğunu belirtmektedir. *uIo-* fiil önekiyle oluşturulan statik fiil gövdeleri şöyle tanımlanır:

a) Bir şeyin uç kısmındaki pozisyonu;

b) Bir şeyin bir yüzey üzerindeki pozisyonu;

шIо- fiil önekiyle oluşturulan dinamik fiil gövdeleri şöyle tanımlanır:

a) Bir şeyin uç kısmı veya yüzey üstündeki eylem: *шIодэн* “bir yüzey üstüne dikmek, ön ucuna dikmek”

b) Bir şeyin ucuna, son kısmına veya bir şeyin sonundan yönlendirilmiş eylem: *шIолъхан* “dikmek (ağaçlandırmak), bir şeye geçirmek (takmak)”. (Kumahov, 1964: 173)

M. A. Kumahov incelenen bu fiil önekinin “aksine, karşı tarafa, birinin isteğine karşı” anlamlarına sahip olduğunu belirtir.

шIодзын “birinin isteğine karşı bir şeyi fırlatmak, atmak”

шIодэн “birinin isteğine karşı bir şeyi dikmek”

шIошхын “birinin isteğine karşı yemek yemek”

шIошIэн “birinin isteğine karşı bir şeyi yapmak”

Bu fiil önekinin omonimi isim gövdeleri ile uyumlu olan “gibi görünmek, görünmek” anlamı dâhilinde kendini gösterir.

шIошъхъэкIон “birine saldırgan, suçlu görünmek”

шIогъэшIэгъонын “birine ilginç görünmek”

“ТэкIуи ыгу егъоу ыкIи *ш I о г ъ э ш I э г ъ о н э у лъэплъэ.*” (Çeraşe 1987, s. 252). Biraz kalbi acıyarak ve *ilgincine giderek* bakınıyor.

Önek бгъу-

Bu önek aynı го- öneki gibi yanında, yanına anlamlarına sahiptir.

бгъурышIэн “yanına bağlamak, ilişirmek”

“ЖантIэмкIэ, кыгъэээжыи, Айщэт к т ы з е б г т у к I о м, лъэшэу хэцэтыкIи, ышгъхэ фиIожыи фэдэу, кызыридзэкIыгъ: — Ла-илахъэ-илэлахъ, алахъэр зы...” (Çeraşe 1987, s. 33). Başköşeye doğru dönerken Ayşet’le karşılaşınca iç geçirerek sanki kendi kedine söylüyormuş gibi “Lailahe İllallah, Allah bir...” dedi.

Önek Iy-

Eylemin yönünün öne doğru olduğunu belirtir.

гъогубгъум Iyt “yolun kenarında dikiliyor”

хъакум Iусэу щысыныр икIас “fırının önünde oturmayı seviyor”

“Мы станокым *I yt* зы рабочэр IэкIэ ар зышыщт рабоч шыщым апэшыгъэу мэхъу.” (Çeraşe 1987, s. 130). Bu makine tezgâhının *önünde duran* bir işçi, bu işi elle yapacak üç yüz kişinin yerini tutuyor.

Önek kIoцIы-

Bir şeyin içinde anlamı vardır.

kIoцIыльхъан “içine koymak”

kIoцIыльэшун “içine sürüklemek”

“Ар хъуна, мыщ дэжыи ущытэу, апэ укIон фае...— ыIо фэдэ зыригъэши кыблэкIыгъ, гъогу кыратызэ, шытхэмэ к т а к I о ц I ы р ы к I и, апэ иты сатырэм чIыпIэ щыубытыжыгъ.” (Çeraşe 1987, s. 180). Öyle olur mu burda durarak, ilk önce gitmen gerek...- der gibi yaparak duyurarak geçti, yol verilince dikilenlerin içinden geçip ilk sırayı kaptı.”

Önek лъэ- (лбы-)

Fiile birisinin ardından anlamı verir.

къа-лъэ-чъэ “ardından, peşinden koşmak”

kIэ-лбы-плъагъ “ardından bakmak”

кIэ-лбы-кIуагъ “peşinden geldi”

кIэ-лбы-хьонагъ “arkasından sövdü”

кIэ-лбы-сыгъ “arkasından yetiştii”

“Ащ к ъ ы к I э л ъ ы к I о р э р,— кыригъэжьэжьыгъ.” (Çeraşe 1987, s. 182). Onun peşinden giden geri döndü.

Önek блэ-

Eylemin yan tarafa doğru birlikte gerçekleştiği anlaşılır.

блэбыбыкIын “yanından uçarak geçmek”

блэгъэдыдыкIын “birinin yanına bir şeyi hızlıca götürmek”

блэдзын “yanına atarak geçmek”

“Къолэжь зезэрэхьэу, жьыбгъэм зэридзэу б л э б ы б ы к I х э р э м э яшIуцIагъэхэр ошъо чэпэплым тыридзэу, зызырадзыхыIокIэ, чIыгу шIуцIагъэм хэкIодэжьхэу, бжыхьэкIэ пчыхьэр нахьри нахь гушIогъончъэ ашIыщтыгъэ.” (Çeraşe 1987, s. 19). Rüzgârda *yanından savrularak* geçen kargaların siyah renginin ışıkta yansımaları ve yere indiklerinde siyah toprağın içinde kaybolmaları sonbahar akşamlarını sevimsiz kılıyordu.

Önek Iы-

Bu önekli fiil “Iэ” (el) sözcüğünden türemiştir.

тхылъыр кыи-I-и-хыжьыгъ “(birine verdiği) kitabı tekrar (kendisine) geri aldı”

“Кум ихэщыжьыкIэ амалым егупшыси, къамыщыр шыкуаом к ъ ы I и х ы г ъ (Çeraşe 1987, s. 18). Batan arabayı çıkarmanın yolunu düşünerek kaçmayı at arabası sürücüsünün *elinden aldı*.

3.1.5.1.2.2. *Birleşik Ekler*

Önek нэ-Іу-

Önünde durma anlamı vardır.

нэ-Іу-лбыгъ “önünde duruyordu”

нэ-Іу-тыгъ “karşısında duruyordu”

нэ-Іу-сыгъ “karşısına oturdu”

“Нахъ кІэлаІохэр, нахыжъмэ *а нэ Іу д з ы г ъ э у*, кьончІэ шыуаІагъэу, пхъэшъхьапэ псыгъуапІэхэм ахэпхьагъэу атесыгъэх.” (Çeraşe 1987, s. 75). Daha genç olanlar, daha büyüklerin *önünden uzaklaşarak*, koyu bir silüette ahşap malzemenin sivri uçlarında serpilmiş vaziyette oturuyorlardı.

Önek нэ-шІо-

Bir şeyi engelleme, karşı koyma, karşıtlık anlamları vardır.

нэ-шІо-дзыгъ “karşılıklı konma”

нэ-шІо-нагъ “sataşmak, muhalefet olmak”

нэ-шІо-кІын “önüne geçme, bitirme”

“Мы апэрэ заоу зыхэфагъэм Софья инэу шыгумэкІыгъ, игъусэмэ къяхъулІэрэ ымышІэу, ШыуаІэ бэрэ ынэ к ъ ы п э ш І о ф а г ъ, ау Нартэкъор ыльэгъуцтыгъэп.” (Çeraşe 1987, s. 552). İçine düştüğü bu birinci savaşta, Sofya, oldukça endişelendi, arkadaşlarının başına gelenleri bilmeden Şutse çokça gözünün *önüne ilişti* fakat Nartek’u göremiyordu.

Önek кІэ-кІэ-

Gizem, sır anlamı olan bir ektir.

кІэкІэльхьан “gizlice birisinin-bir şeyin yanına koymak”

кІэкІэхьагъ “gizlice girmek”

“Шъуигъусэ пшъашъэ шъу кІэкІэкІошъэу зыхэхъажьыкІэ, зыгорэкІэ ыгу кышъобгъэны фæе ащ,— сэмэркъэушъом зыкъуигъэбылъхъагъ Биболэт.” (Çeraşe 1987, s. 291). Arkadaşınız olan kız *sizden habersiz* yanınızdan sınışırsa, onun size karşı bir gücenikliğinin olması gerekir – diyerek yaptığı şakanın arkasına gizlendi Bibolet.

Önek кІэ-лЪы-

Ardından gitme, arkasından bakma anlamlarını fiile verir.

кІэ-лЪы-джэн “birinin-bir şeyin ardından feryat etmek, ağlamak”

Önek кІэ-бгъу-

Fiile yan, kenar anlamları verir.

кІэ-бгъу-лЪын “fırlayıp kaçmak, sağa sola fırlama, sıçrama”

“Ау ошІэ-дэмышІэу лЪэныкъокІэ кІэбгъулЪышъы, секундэкІэ зыдэхъугъэр умышІэу мэкІоды ыкІи нэмыкІ чІыпІэ итэу кыщэнэфэжы.” (Çeraşe 1987, s. 110). Fakat *ansızın* bir yerden *sınışarak*, ne olduğu anlaşılmadan bir saniyede kayboluyor ve başka bir yerde ortaya çıkıyor.

Önek Іэ-кІэ-

Çerkes dilinde önek potansiyelinin farkı istemsizlik kategorisinde görülür. Bu demek oluyor ki bir özne tarafından veya öznenin yanında istemsizce gerçekleşen eylemdir ve birleşme eki *ІэкІэ-* vasıtasıyla çoğunlukla geçişsiz fiillerden oluşturulur. Statik fiiller yukarıdaki önekle birleştiğinde dinamik fiil olurlar: *къутэн* “ayrılmak, parçalanmak, kırılmak, bozulmak”, *шІэн* “bir şey yapmak”, *Іон* “konuşmak, söylemek”:

ІэкІэ+ къутэн “kazara bir şeyi kırmak”

ІэкІэ+ шІэн “yanlılıkla (istmeden) bir şey yapmak”

ІәкІә+Іон “bir şeyi ağzından kaçırmak, ele vermek”

“Хьэлахьо ыпкышъоли, ыбзэгуи зыгорэм зәкІәулІә, кымыІуапхьэ горэ к ь ы І э к І э І о н ы м фэсакъы фэдэу, зэрымыхабзэу, хымэгъэ официальнэгъэ тІәкІу хэль,— зыгорэ зыкьеушъафэ.” (Çeraşe 1987, s. 169). Halahö, vücudunu da dilini de sanki bir şey yokmuş gibi yaparak, söylenmemesi gereken bir şeyi *söylememeye* dikkat ediyor gibi davranarak alışık olmadığı bir biçimde resmiyet takınıyor – sanki bir şey gizliyor.

Belirtmek gerekir ki bu kategori Çerkes dilinde pek kullanılmaz. Daha çok konuşma dilinde kullanılır, literatür dilinde kullanımından kaçınıldığını söylemek mümkündür.

Şardanov’un belirttiği üzere sadece sınırlı sayıda geçişli ve geçişsiz fiillerden istemsizlik kategorisi oluşur. Bu yüzden istemsizlik kategorisinin kaybolan bir kategori olduğu çıkarımına ulaşılır.

İncelenen fiil öneki iki kısımdan oluşur: *Іә+кІә*. İlk kısım Çerkesçe temelli *Іә* “el”; ikinci kısım ise *чІә* “alt, aşağı, altında” isim gövdesinden doğan yerli önek *кІә*- ile sunulur. Önek *ІәкІә*- şöyle gösterilir: a) elle ilgili olan bir eylem, b) istemeden, yanlışlıkla (Urusov , 1980, s. 223). Statik ve dinamik fiillerle birlikte kullanılır.

Önek *лъэ-хэ-*

Eylemin gerçekleştiği yeri, birbirine yakın oluşu gösterir.

лъэ-хэ-сын “yaşamak (birinin yanında)”

лъэ-хэ-хьан “ilk kez birine görünmek (örneğin gelinin ilk olarak kayınpedere görünmesi)”

“Сисабый тьнэ к ь ы л ь э х э с ы н и, сэ еджакІо ськІонэу ськьежьагъ.” (Çeraşe 1987, s. 421). Bebeğim annemizle *yaşarken*, ben öğrenciliğe başladım.

Önek *лъы-кІә-*

Birisinin bir şeyin ardından birbirine doğru yapılan eylemi gösterir.

лбы-кIэ-хьагъ “ardından koşarak yetişti”

лбы-кIи-дзыгъ “arkasından attı, fırlattı”

“Пшъашгэмэ чыжъэкIэ ягъунапкъэ къэууахьы зэрэуихабзэу, гупшысабэрэ, о зэрэпIоу, философыбэрэкIэ къадэууахьыщтымэ, о слъэгъурэр, егъашIэм къэпщэным у л ь ы к I э х ь а н э п.” (Çeraşe 1987, s. 278). Kızlara uzaktan yaklaşma biçimini, pek çok düşüncüyü, senin söylediğin gibi felsefeyle çevirecek olursam, benim görüşüme göre hiçbir zaman evliliğe yetişemezsin.

Önek жэ-дэ-

Eylem жэ “ağız” sözcüğüne bağlı olarak ifade edilir.

кьы-жэ-дэ-уагъ “ağızına vurdu”

жэ-дэ-лбыгъ “ağızındaydı”

жэ-дэ-плъыхьагъ “ağızına baktı”

жэ-дэ-зыгъ “ağızından düştü”

жэ-дэ-зытхьын “ağızından koparmak”

жэ-дэ-хыгъ “ağızından çıkarmak”

“Ау къэгущыIи ыцIэ къызреIом, Зарэ к ь ы ж э д э з ы г ь: «Ах!..».” (Çeraşe 1987, s. 491) “Ama konuşurken ismini söyleyince Zare ağızından kaçırды: “Ah!”

Önek жэхэ-

G. V. Rogava ve Z. İ. Keraşeva'nın “Grammatike Adıgeyskogo Yazıkа” eserlerinde ve M. A. Kumahov'un “Morfologiya Adıgskih Yazıkov” eserinde belirttikleri fiil öneki жэхэ- bir şeye doğrudan yakınlıkta gerçekleşen ve bir şeye yönlendirilen eylemi gösteriyor. Bu önek statik ve dinamik fiil gövdeleriyle birlikte

kullanılır. Önekin ilk kısmı *жэ* “ağız” sözcüğünden, ikinci kısmı da basit yerli önek *хэ-* den ileri gelmektedir.

жэхэжIэн “birinin üzerine dökmek”

жэхэпльэн “birine yakın mesafeden doğrudan bakmak”

жэхэжIотэн “yakınına yanaşmak”

жэхэбэнэн “birine doğrudan saldırmak”

жэхэльэдэн “birinin-bir şeyin yakınına koşarak/hızlıca gelmek”

жэхэпкIэн “birinin-bir şeyin doğrudan sıçrama, atlama”

жэхэпхьэнкIэн “birinin doğrudan bir şeyi süpürmesi”

жэхэсын “Birinin çok yakınına oturmak”

жэхэтхьон “birine yakından saldırmak, girişmek”

жэхэтын “birinin çok yakınında dikilmek”

жэхэхьан “birine yakın ilerlemek, yürümek”

“Чэщыбзыухэри шIуцIагьэхэмэ кь а ж э х э л ь а д э х э у, пцIэухэу тэчанкэр кьальэрэзахьы.” (Çeraşe 1987, s. 22). Yarasalar da karanlığa *dalarak*, sıyaklıyarak uğunun etrafında dönüyorlar.

Çerkes dili fiil önekleri ve diğеr önekler açısından çok zengindir.

Önek бгьо-дэ-

Үан, bitişik anlamı vardır.

бгьо-дэ-тын “yanında, bitişiginde durmak”

бгьо-дэ-сын “yanında, bitişiginde oturmak”

бгъо-дэ-кIын “yanından ayrılmak”

бгъо-дэ-лъын “koynunda, yanında yatmak, durmak”

бгъо-ди-фын “yanından kovmak”

бгъо-дэ-хъаг “yanına vardı, girdi”

“ПэкIорыбгъум пхъэ кушъэ къы бгъо дэ т ы гъ.” (Çeraşe 1987, s. 32). Yatağın yanında tahta beşik duruyordu.

Önek шъхъэ-дэ-

Öbür yana, üst tarafa gibi anlamları fiile verir.

шъхъэ-дэ-кIын “üst tarafa geçti, başından aşmak”

шъхъэ-дэ-дзыгъ “üstünden atmak”

шъхъэ-дэ-пльыгъ “üstünden bakmak”

“Ау зыгорэми еплъырэп, щытмэ а шъхъэ дэ пльэу ежъ ыгу илты гушшысэм лъыплъэрэм фэд.” Çeraşe 1987, s. 285). Fakat kimseye de bakmıyor, dikilenlere tepeden bakıp kendi kalbindeki düşüncelere bakıyor gibi.

Önek шъхъэ-щы-

Шъхъагъ “üstünde, başında” anlamlarını fiile verir.

шъхэ-щы-тын “saygıyla birinin başında dikilmek”

шъхэ-щы-лъэшун “başından sürüyerek çıkarmak”

шъхэ-щы-тэкъон “üstünden dökmek, serpmek”

шъхъэ-щы-ун “üstünden çok fazla dökülmek”

шъхъэ-щы-шун “üstünden yudumlamak”

шъхъэ-цы-утын “bir şeyden bir şey düşürmek”

“УзылЭныгъэ тхьамыкIагъор кызыкIорэм, пстэури зэфэдэу шъыгъо амалынчъэ купэу джыназашIэхэм афэдэу, ащы- шэу фэхыгъэм *шъхъэ-цы-уц-о-жъы-цт-ы-гъ-э-х...*” (Çeraşe 1987, s. 463). Hastalık nedeniyle ölüm gelince, hepsi eşit vaziyette matemsiz bir grup olarak, cenaze işlerini yürütenler gibi, savaşta ölenlerin *başında duruyorlardı*.

Önek пхыры-

Bu fiil önekinin temel anlamı “içinden, arasından, boyunca” şeklindedir ve sadece dinamik fiillerde karşılanır.

пхырыпльын “içinden bakmak”

пхырыкIын “içinden geçmek”

пхырызын “arasından düşmek”

пхырыгъэжъыкIын “bir şeyi arasından yakarak delmek”

пхырыгъэкIын “bir şeyin içinden/arasından geçmek”

пхырыкулъын “birini bir şeyi arasından delmek”

пхырыкъутыкIын “bir şeyi bir şey aracılığıyla kırmak”

пхырылъэшун “içinden sürükleyerek taşıma”

пхырытшын “bir şeyin içinde yavaş ilerleme”

пхырытхъын “bir şeye vurarak, yırtarak içinde delik açmak”

пхырыугъонькIын “bir şeyin içine delik açmak”

пхырыупкIын “bir şey içinde açık alan oluşturmak için bir şeyi kesmek”

пхырыутын “bir şeyin içini yıkmak, kırmak, parçalamak”

пхырыфын “birini-bir şeyi bir şeyin içine gitmeye zorlamak”

пхырыуцэгъукIын “bir şeyin içini kemirerek delmek”

пхырыцохъун “tırmanarak (sürünerek), zorlukla bir şeyin içine girmek”

пхырышхыкIын “bir şeyin içinin kemirerek yemek (kimyasal veya çiğneme yoluyla)”

пхырыщын “birini bir şeyin içinden, arasından geçirmek, geçmeye zorlamak”

“Ерагъэу цIыф Iужьумэ *а п х ы р ы к I и* апэрэ сатырхэм занэсым, метришгэ нахь мычыжгэу жандармэ шыу сатыр урамыр зэпиггэIыкIыгъэу къапыщыгъэу ылгэгъугъ.” (Çeraşe 1987, s. 473). Kalabalık insan grubunu aşarak, ön sıralara vardığında üç yüz metre uzaklıktaki jandarma süvarilerinin caddeyi kapattığını ve karşılarında durduğunu gördü.

Önek кIоцIы-ры-

кIоцIы-ры-кIын “içinden delip geçmek”

кIоцIы-ры-хъан “içine girmek”

кIоцIы-ры-шиын “sürünerek içinden geçmek”

кIоцIы-ры-щын “dar bir şeyin içinden geçirmek (iğneye iplik geçirmek)”

“Каменномоостскэр къушгъхэ тIуакIэм псыгъо кIыхъэу рыкIоу дэсыгъ, зы урам закъо *к I о ц I ы р ы к I ы щ т ы г ь э*.” (Çeraşe 1987, s. 556). Kamennomostkы dağı vadisi uzun inceydi, bir tek cadde içinden delip geçmişti.

Önek шгъхэ- ны-ры-

Eylemin üst tarafa bağlı olduğunu gösterir.

шгъхэ-ны-ры-быбыкIын “uçarak üstünden geçmek”

шгъхэ-ны-ры-зын “üstünden aşır düşmek”

шъхэ-ны-ры-кIын “başından aşmak, üst tarafından geçmek”

“Ау Къарбэч ынэхэр ынэпшIэц къеушъохыгъэхэмэ ерагъэу къахэщэу, чылэмэ а ш ъ х ъ а п ы р ы п л ъ э у плъэщтыгъэ.” (Çeraşe 1987, s. 183). Karbeç’in gözleri kaşlarının arasından zorda olsa görünse de, topluluğa tepeden baktı.

Önek зу-ры-

Eylem зу (kalp) sözcüğüne bağlı gerçekleşir.

зу-ры-Ион “anlamak, idrak etmek”

зу-ры-гъэИон “anlamasını sağlamak, hissettirmek”

зу-ры-фэн “anlamak, idrak etmek”

зу-ры-мын “kalbin sesini dinletme, duyurma”

зу-ры-шэн “düşünmek”

“АщкIэ пстэумэ анахь чанэу, пстэумэ анахь *з у р ы ф э у*, пстэури анахь зыгъэразэу яIагъэр Зар арыгъэ.” (Çeraşe 1987, s. 460). “Onun için hepsinden en zeki, en anlayışlı, en razı Zar’dı.”

Önek нкъы-ры-

Vücut, organizma, iskete bağlı olan eylemi gösterir. İçine, içersine anlamları vardır.

нкъы-ры-хъан “vücudun içine girmek, nüfuz etmek; hissetmek, anlamak”

“Совет властыр къызэкIоми, унэгъо з э п к ъ ы р ы л ъ х э у чэщ IусыпхъэкIэ зыщыгугъэу зыпылгыгъэхэм зыкьуаубытагъэу «бедняк» гъусэу яIагъ.” (Çeraşe 1987, s. 522). Sovyet hâkimiyetinden gelince, aileyi geceleme yerine toplamayı umut edenlerin kendilerine tuttukları yoksul arkadaşı vardı.

3.1.5.1.2.3. *Diğer Basit Önekler*

Önek гьэ-/гьагьэ-

Fiile birisine yaptırma anlamı verir.

е-гьа-тхэ “yazdırıyor”, *е-гьа-лъэ* “üstünden atlatıyor”, *ре-гьэгьа-кIо* “yürütüyor, ilerletiyor”

“Жьыбгьэ тIэкIу дэдэ горэ кьызилъыкIэ Пшызэ, ар иджагьо фэдэу, ынэIу зэрегьалъэ, дунаем идэхагьэу ышъхьэшъо гьунджэ кьыщыхэри текIодыкIыжъы...” (Çeraşe 1987, s. 323). Rüzgâr biraz esince Pşize, pek beğenmiyor gibi, gözünü kaçırıyor, kafa derisine dünyanın güzelliğini ayna gibi tutarak yeniden kayboldu.

Önek фэ-

a) Öznenin dolaylı nesne için yönelmiş olduğunu gösterir.

фэ-кIон “biri için gitmek”, *фэ-тхэн* “birine, biri için yazmak”

“Мыхъужьы зыхъурэм, тэры къып фэ нэ жьыщтэ р...” (Çeraşe 1987, s. 105). Olmaz bir şey olduğunda bize (bizim için) kalacak şey odur.

b) Yapabilmek, başarabilmek anlamları vardır.

фэ-тхыщт “yazabilecek”

фэ-гьыкIэщт “yıkayabilecek”

c) Öncülü olmayan geçişsiz fiillerde önek -фэ direkt olarak fiilin gövdesine bağlanır.

Сы-п-фэ-кIуагъ. “Sana geldim.”

d) Ön eki olmayan geçişsiz fiillerde önek -фэ nesne ve özne arasına dâhil edilir.

п-фэ-с-хьыгъ “senin için getirdim”

- e) İsim gövdelerinden fiil oluşturur. Örn: фэ-зэжъун “ daralmak, küçük olmak” (зэжъу “dar, sıkı”).

Önek дэ-

Öznelerin birlikte bir şey yapması, öznenin aynı anda bir şeyi birlikte yapması.

дэ-тхъэн “beraber mutlu yaşamak”

дэ-кIон “beraber gitmek”

дэ-гъэхъын “birileri tarafından (bir şeyi) aynı anda göndermek”

“Ау аужыпкъэрэм Кулац Биболэт кыфаеу, чIым ыгъунэ кIоми к ь ы д э к I о н ы м Иофыр фэкIожъыгъ”. (Çeraşe 1987, s. 105).

Önek зэ-/зэрэ-

- a) Öznelerin birbirine, karşılıklı bir şey yapma anlamı vardır.

зэрэ-лъэгъун “birbiriyle görüşmek”

зэ-лъыкIон “birbirine gidip gelmek”

зэ-зэон “birbiriyle dövüşmek, kavga etmek”

- b) Nesneler arasında karşılıklı olma durumu geçişli fiillerde gözlemlenir.

зэ-пхын “birini bir şeye bağlamak”

- c) Bir diğer anlamı bütünün bölümlere ayrılması.

зэ-пыхын “bir şeyi kesmek, bölümlere ayırmak”

“Гъэхъунэр а чIыпIэм лъэшэу иубыкIыгъэу, лъабжъэкIэ щызэхэ-дIыхъагъэу щытыгъ,— быгъуитIум я з э з э о н зырагъэжъагъэр бэ шIзгъэн фэягъэ.” (Çeraşe 1987, s. 480). Otlaktaki o yer çığnenmiş, pençelerle karıştırılmıştı – iki kuşun *kavgaya* başladıkları süre epey olmalıydı.

“Ау а урыс бзылфыгыэр гъэсэгъагъэ, дунаер з э р э з э х э л ь ы р нахь куулоу кыгурылощтыгъэ, цыфыгъэшхорэ акъылышхорэ хэльыгъ, гулътэшхо илагъ.” (Çeraşe 1987, s. 257). Fakat o eğitimli Rus kadını dünyanın içinde olduğu gidişatı daha rahat anlıyordu, zeki ve insancıldı, büyük bir anlayış sahibi idi.

Önek зэ-дэ-

a) Öznelerin beraber yapma anlamı vardır.

зэ-дэ-кIон “beraber gitmek”

зэ-д(э)-екIолIэн “beraber yanaşmak”

зэ-д(э)-есын “beraber yüzmek”

b) Nesnelerin beraberliği.

зэдэ-гъэжъон “beraber kaynamak (yağ ve pirinç gibi)”

“Джаш фэдэу зэлI-зэшъузымэ агу зэбгъодэмылтыжъэу, ашъхъэ зэпхыгъэу, зэрэхъ-зэрэлъэшъухэу, зэрэтхъалэхэу з э д э п с э у щ т ы г ь э х.” (Çeraşe 1987, s. 512). Onun gibi karikocaların artık kalpleri bir olmasa da, nikâhlı oldukları için birbirlerini çekiştirerek, birbirlerini boğazlayarak *yaşıyorlar*.

Önek зы-

Eylemin özneye çevrilmesini, dönüşlülük ifade eder. Nesneye yönelik зы-önekli fiiller arasında 4’e ayrılır.

- a) Dönüştü fiillerde nesne, fiil formunu ifade eden kişinin kendisidir. Dönüştü fiil oluşumunda 2 şahıslı geçişli fiil dolaysız nesneyi (yalın haldeki nesne) kaybeder: *ныъашъэм з-етхъакIы* “kız kendini yıkıyor”, *ныъашъэм лагъэр етхъакIы* “kız tabağı yıkıyor”; *зы-лъэкIын* “kendini silmek”, *зы-хэдзэн* “atılmak”.
- b) зы- önekli fiiller dolaysız nesneye sahiplerdir. Bu tip dönüştü fiiller 3 şahıslı geçişli fiillerden oluşturulur. Önek зы- bir karmaşıklık durumunda, dolaylı nesnesini (ergatif halde nesnesini) kaybeder. *Ным*

нишаашьэм шьыгъын шьелъэ. “Anne kızına kıyafet giydiriyor.”; *Ным шьыгъын зы-шьелъэ.* “Anne elbiseyi kendi giyiyor.”. Eylemi gerçekleştirenin nesneyle doğrudan bağlantısı vardır. *Лулъхан* “kendine takmak (gözlük)”.

- c) Dönüşlü fiiller dolaylı nesneyle birleştirilirler. Bu tür fiiller 3 şahıslı geçişli fiillerden oluşturulurlar. Ama fiil öneki *зы-* eklendikten sonra dolaysız nesneyle birleşemezler. *КІалэм шым аркъыныр редзы* “Çocuk kementi ata atıyor.” *КІалэм шым зы-редзы* “Çocuk kendini ata atıyor.”
- d) *зы-* öneki ve *-жъы* son eki vasıtasıyla 2 şahıslı geçişsiz fiillerden dönüşlü fiiller oluşturulur. Bu fiiller dolaylı nesneyle birleştirilemezler, fakat dolaylı ilişkiyi içlerinde muhafaza edebilirler. *з-э-плъы-жъ-ын* “kendine bakmak” *Лыр шым еплъы.* “Adam ata bakıyor.”

3.1.5.1.2.4. *Diğer Birleşik Önekler*

Önek зэ-хэ-

Bir arada olmak, bir arada yapmak; tamamen, bütün, hepsi anlamları vardır.

зэ-хэ-лъын “birleşmek, karmaşık olmak, ilişkili olmak”

зэ-хэ-лъэшъон “karıştırmak, karman çorman etmek”

зэ-хэ-тІысхан “toplanıp oturmak”

зэ-хэ-фын “birbirinden ayırmak, tasnif etmek”

зэ-хэ-хан “birbirine girmek, karışmak”

зэхэ-гъэтэджэн “kalkmaya zorlamak, hepsini kaldırmak”

“А лъэпкъыгъо пстэуми яшыкІэ тІэкІу-шьокІухэр кыыхэщэу зэщымыш закІэу з э х э л ы фэд.” (Çeraşe 1987, s. 387).

Önek зэ-кIэ-

Hepsi, tümü anlamı vardır.

зэ-кIэ-угъоен “hepsini toplamak”

зэ-кIэ-лхъан “bir şeyleri bir yerden başka yere koymak”

зэ-кIэ-лхъшон “bir şeyleri geriye sürüklemek, çekmek”

зэ-кIэ-пхъэнкIэн “her yeri süpürmek, temizlemek”

“Айцэт кызелъэгъум, бзылъфыгъэр, тIэкIу зыкIэцтэжыгъэ фэдэу, з э к I э к I о ж ь ы н э у ежъагъ.” (Çeraşe 1987, s. 419). Kadın Ayşet’i görünce biraz çekinmiş, korkmuş gibi *geri çekilmeye* başladı.

Önek зэ-фэ-

Farklı yerlerden tek bir yere toplanmak, bir araya gelmek ve birbirine bir şey yapma anlamları vardır.

зэ-фэ-зын “bir araya gelmek”

зэ-фэ-сын “bir araya toplanmak”

зэ-фэ-фын “sürüyü tek bir yere toplamak”

зэ-фэ-сакъын “birbirini kollamak, dikkat etmek”

зэ-фэ-шIэн “birbirine yapmak”

“Сэмэркъэум хэмыкIыхэу тIури зашэ, з э ф э с а к ь ы х.” (Çeraşe 1987, s. 268).

Önek зэ-бгыры-

Bir yerden dağılma, ayrılma anlamları vardır.

зэ-бгыры-кIын “kalabalığın dağılması, herkesin bir yana gitmesi”

зэ-бгыры-чъын “birbirinden ayrılmak”

зэ-бгыры-зын “birbirinden kopup ayrılma, ufalanmak, parçalara ayrılmak”

зэ-бгыри-фыгъ “kalabalığı dağıttı”

“Чэщыныкъом шъхъадэхыгъэу партячейкэм исобрание з э б г ы р ы к I ы ж ь ы г ь э.” (Çeraşe 1987, s. 338).

Önek зэ-нкъыры-

Parçalara ayrılmak, parça parça toplamak gibi anlamları vardır.

зэ-нкъыры-утын “harman dövmek, parça parça yıkamak”

“Бэхъукъохэр, «оркъ унэгъо тхъэжыгъу» зыфалорэмэ афэдэу, нахъ унэгъо з э н к ь ы р ы л ь ы I о зэе-тIуаеу Щэджэрые дэсыгъэмэ ащыщыгъэх.” (Çeraşe 1987, s. 30). Behukolar “mutluluk içinde yaşayan work ailesi” denilen gibi bir araya toplanan nadir ailelerden Şeceriye oturanlardandı.

3.1.5.2. Fiillere Gelen Sonekler

Sonek -х(э)

İşin birlikte gerçekleştiğini gösterir. Örn: еджагъэ-х “okudular”

“Бужыпкъэм Краснодар занкIэу клонэу триубытагъэу, районым к ь е д ж а г ь э х.” (Çeraşe 1987, s. 241). Ardından doğruca Krasnodar’a gidip, bölgede birlikte okudular.

Sonek -гу

Gerçekleşen işin zamanını gösterir. Örn: епльы-гу

Sonek -тэ

кIотэн “ilerlemek” (*кIо* “gitmek”)

дытэн “iple bağlamak” (*дын* “dikmek”)

лътэн “sıçramak, atılmak” (*лътэн* “atlamak”)

“Чэщыр х э к I о т э г ь э хъзырэу Мыхъамэт къыхэкIыжъи, шымэ яплъынэу шэщым ихъагъ.” (Çeraşe 1987, s. 218). Akşam ilerlemeye hazırken Mihamet aralarından ayrılarak, atlara bakmak için ağıla girdi.

Sonek -хъу

Eylemin doğru yapılmadığını gösterir. Örn:

дэхъун “söyleneni yanlış duymak” (*дэIон* “duymak”)

унэхъун “evi barkı yok olmak, mahvolmak” (*унэн* “zenginleşmek, iyileşmek”)

охъун “vuramamak, iskalamak” (*он* “vurmak, dövmek, ateş etmek”)

“Алахъэм ащ мэшIо лыгъаер къакIидзэн, сэ сиунэ чэщыбгым къиоу с ы з г ь э у н э х ь у г ь э м!” (Çeraşe 1987, s. 296). Gece yarısı benim evime vuran beni mahveden kızgın ateşe Allahım onu atsın.

Sonek -лIэ

ечъэлIэн “koşarak birinin yanına gelmek” (*ечъэн* “koşmak”)

екIолIэн “birine yaklaşmak” (*кIон* “gitmek”)

ебыбылIэн “uçarak yavaşmak” (*быбын* “uçmak”)

епшылIэн “sürünerek yavaşmak” (*пшын* “sürünmek”)

“Мыщ к ъ е к I о л I э г ъ э цыфымэ Ioфыр зытетыр зэхашыкымэ шIoигъоу ары нахь кызыфасIoрэр.” (Çeraşe 1987, s. 299). Buna yaklaşan insanların yapılan işi anlamasıdır benim onlara söylemek istediğim.

Sonek –жъы

Geri anlamı vardır. Örn: *кIoжъын* “geri gitmek” (*кIoн* “gitmek”); tekrarlama anlamı vardır (defalarca, bir kez daha, yeniden). Örn: *егуишысэ-жъын* “bir kez daha düşünmek” (*егуишысэн* “düşünmek”), *шIыжъын* “yeniden yapmak” (*шIын* “yapmak, inşa etmek”); sürerlilik, devamlılık anlamı vardır. Örn: *щысыжъын* “bir süre daha oturmaya devam etmek” (*щысын* “oturmak”); dönüşlülük ön eki *зэ-* ile birlikte kendi kendine anlamı taşır. Örn: *зэ-плъы-жъы-н* “kendi kendine bakmak” (*плъэн* “bakmak”); güçlendirme anlamı vardır. Örn: *тхэ-жъын* “bolluk ve bereket içinde yaşamak” (*тхэ-жъын* “bolluk içinde yaşamak”) *-жъы* eki burada anlamı daha da çok kuvvetlendirir.

“Хъау джыри. Хъаджырэты ишыхэр дэтхэп. КIуагъэри к ъ э к I о ж ъ ы р э п...” (Çeraşe 1987, s. 309). Hayır şimdi. Hacret’in atları yok. Giden geri gelmiyor.

Sonek -шъу

-e bilmek anlamı vardır.

хъышъун “götürebilmek, taşımayı becerebilmek” (*хъын* “götürmek, taşımak”)

тхышъун “yazabilmek” (*тхын* “yazmak”)

шIышъун “yapabilmek” (*шIын* “yapmak, inşa etmek”)

“Ащ ыпэми а партийцэхэри а комсомольцэхэри а чылэм дэсыгъэх, а ш I э ш ъ у г ъ э щыIэп нахь.” (Çeraşe 1987, s. 363). Onun önünde de o parti üyeleri de o komsomol üyeleri de o köyde oturuyorlardı, yapabilen yoktu sadece.

Sonek -иэ

кIомэицэн “çok ilerlemek” (*кIомэн* “ilerlemek”)

ицыуицэн “aşırı tuzlamak” (*ицыун* “tuzlamak”)

Sonek -Io

иxэIoн “çok yemek” (*иxэн* “yemek yemek, beslenmek”)

дэкIoенIoн “çok fazla yukarı çıkmak” (*дэкIoен* “yukarı çıkmak, yükselmek”)

ицытыIoн “biraz daha uzun durmak” (*ицытын* “dikilmek, durmak”)

Sonek -нэ

Eylemin tam olarak, bütünüyle tamamlandığı anlamı vardır.

иIынэн “tam olarak, bütünüyle yapmak” (*иIын* “yapmak”)

хьыиэн “tamamen götürmek”

“Ащ фэдэу купмэ ягушыIэ зэпыугъэу, зыми зи ымыIoу зэхьум, Нэшъур, зи ымыIoу къэтэджи, Дарыхъужьым дэжь кIуи, е м ы к I о л I а п э у зыфыригъэзыхи, ынэгук I э н л ь а х ь ы н э у лъэшэу накIэ фишIыгъ.” (Çeraşe 1987, s. 502). Topluluktakilerin konuşmaları kesilince ve hiçbir kimse bir söz etmeyince, Neşu bir şey söylemeden ayağa kalktı, Darihu'nun yanına giderek, fazla yanaşmadan, ona *bütünüyle bakarak* göz kırptı.

3.1.5.3. Fiillerde Önek-Sonek Birleşimleri**Önek дэ- ve Sonek -e**

дэ-кIo-е-н “yukarıya çıkmak”

дэ-чъэ-е-н “yukarıya koşmak”

“Бэкаехэми кьушъхьэм кьышакIухьаныр, кьушъхьэ шъхьапэм дэ кIо е н ы р якIас, ау ащ фэдэу кьушъхьэр шIу зыльэгъурэми, зызагъэплъэкIырэ ужы, шIэхэу ядэжъ зэрэкIожьынхэм дэгужажьох.” (Çeraşe 1987, s. 434). Pek çok kişi dağlarda gezmeyi, tepelere tırmanmayı sever, fakat böyle dağları sevenlerde seyirlerini tamamladıklarında tekrar evlerine dönmek için acele ederler.

Önek кьэ- ve Sonek -хьэ

кьэ-кIу-хьа-н “etrafında, çevresinde dolaşmak”

кьэ-чъы-хьа-н “etrafında koşmak”

кьэ-быбы-хьа-н “etraftan uçmak”

кьэ-плъы-хьа-н “göz atmak, incelemek”

“К ь э п л ь ы х ь э н ы р штамповочнэ цехымкIэ кьаублагъ.” (Çeraşe 1987, s. 129). “Baskı atölyesini incelemeye başladı.”

Önek чIэ- ve Sonek -жъы

чIэ-дзы-жъы-н “bir şeyin altına yeniden atmak”

чIэ-плъэ-жъы-н “bir şeyin altına yeniden bakmak”

чIэ-тхы-кIы-жъы-н “bir şeyden birini yeniden çıkarmak”

чIэ-тIысхьа-жъы-н “bir şeyin altına tekrar oturmak”

“Биболэт райкомым чIэхьагъ. Райкомыми чIэмызагъэу к ь ы ч I э к I ы ж ь ы г ь.” (Çeraşe 1987, s.). “Bibolet bölge komitesine girdi. Bölge komitesinden de düşmeden geri çıktı.

Önek зэбгыры- ve Sonek -жъы

зэбгыры-кIы-жъы-н-ых “her birinin bir yana gitmesi, dağılması”

зэбгыры-пишы-жыы-н-ых “tekrar farklı yerlere yavaş ilerlemek, sürünerek gitmek”

зэбгыры-тIуныцы-жыы-н-ых “tekrar izin vermek, salıvermek, bir şeyi tekrar ayırmak, dağıtmak”

зэбгыры-фы-жыы-н-ых “birini-bir şeyi tekrar farklı yerlere kovalamak, sürmek”

зэбгыры-чы-жыы-н-ых “yine her biri bir yana koşuşturmak, yine her biri bir yana dağılmak”

“Уахътэр чэщыбгым дэхыгъэу къы з э б г ы р ы к I ы ж ь ы г ь э х.” (Çeraşe 1987, s. 355). Vakit gece yarısını geçtiğinde birbirlerinden ayrıldılar.

Önek зэкIэ- ve Sonek -хъа

зэкIэ-губжы-хъа-н “öfkeye kapılmak, hiddetlenmek”

зэкIэ-пльы-хъа-н “kızıışmak, kızarak yanmak”

зэкIэ-унсы-хъа-н “etrafını tıraş etmek, kırmak, rendelemek”

“Чыгу итIыкIыгъэр лъэшэу з э к I э п л ь ы х ь э г ь э у ж ы м, тэпяхъэр кыдытхъужыты, псэе чыгы тхъапэхэр диубэщтыгъэ, ащ ункIэ тырихъощтыгъэ, кIакIор пщыпIэ цыкIу фэдэу ащ тыришыхъэти Зарэ чIигъэтIысхъэщтыгъэ, чыгу тIлыгъэм кыыхифырэ псэе гъоз хафэр кыригъащэу чIигъэсыщтыгъэ.” (Çeraşe 1987, s. 468). Kazılmış toprak çukur *kızıışınca*, içindeki kömür ve külleri çıkararak akağaç yapraklarını içine tepiyordu, onun üstüne keçe seriyordu, yamçyу da küçük bir kulübe gibi onun üstüne dikerek Zare’yi onun içine oturtuyordu, kızgın toprağın içinden çıkan acı akağaç buharını içine çekerek oturtuyordu.

Önek зыгъэ- ve Sonek -жыы

зыгъэ-лъэпIэ-жыы-н “havalara girmek, kendini büyük görmek”

зЫгьэ-мысэ-жьы-н “kendini suçlamak, suçu üstlenmek”

зЫгьэ-пыуты-жьы-н “kendi haysiyetini düşürmek”

зЫгьэ-рэхьаты-жьы-н “kendini sakinleştirmek”

зЫгьэ-улэу-жьы-н “kendi suçundan yorulmak”

зЫгьэ-унэхьу-жьы-н “kendi hayatını mahvetmek”

зЫгьэ-цЫкІу-жьы-н “kendini küçük düşürmek, aşağılamak”

зЫгьэ-чьэпхьы-жьы-н “kurutmak”

зЫгьэ-шхэ-жьы-н “beslenmek”

зЫгьэ-Іэсэ-жьы-н “kendini sakinleştirmek, rahatlatmak”

Önek зы- ve Sonek -жьы

зЫ-утхынкІы-жьы-н “kendini silkelemek, çırpamak”

зЫ-ухьыи-жьы-н “kendini temize çıkarmak, haklı göstermek”

зЫ-уцІэпІы-жьы-н “kendini kirletmek”

зЫ-ушэты-жьы-н “kendini test etmek, kontrol etmek”

зЫ-ушэхьакІу-жьы-н “kendini küçük düşürmek”

зЫ-ушІои-жьы-н “kendini kirletmek”

зЫ-уІэ-жьы-н “kendini kesmek, yaralamak”

зЫ-цІэлэ-жьы-н “kendini lekelemek, kirlenmek”

зЫ-чІэгьэо-жьы-н “yeniden kaçmak, sıvışmak”

Önek зыфэ- ve Sonek -жьы

зыфэ-мы-убыты-жьы-н “engel bilmemek, korumayı/tutmayı bilmemek”

зыфэ-мы-цэIэ-жьы-н ““tutmayı, korumayı bilememek”

зыфэ-рэээ-жьы-н “halinden memnun olmak”

зыфэ-сакъы-жьы-н “kendine dikkat etmek”

“ДэгъотлЫкьо кьызэрэКожьыгъэри дэгъу хьугъэ, ау ари, о фэдэ кьабзэу, *зы ф э с а к ъ ы ж ь ы н* фæе.” (Çeraşe 1987, s. 353). Değotlıko'nun geri döndüğü de iyi oldu, fakat o da senin gibi kendine *dikkat etmesi* gerekir.

Önek зыхэ- ve Sonek -жьы

зыхэ-лъэшъухъа-жьы-н “bir şeyin içinde kendini kirletmek”

зыхэ-ушIоухъа-жьы-н “bir şeyin içinde kendini kirletmek”

Önek зыхэ- ve Sonek -кIы

зыхэ-гъэ-чэрыгъу-кIы-н “bir şeyden kaçmak, kurtulmak”

зыхэ-гъэ-чэрызы-кIы-н “bir şeyden kaçmak, kurtulmak”

зыхэ-Iэты-кIы-н “kendini ayırmak, izole etmek”

“Ау ицIыф шIыкIэ тэрээу узыхаплъэкIэ, исэмэркъэу шъхъарылъашъуи, и з ы х э I э т ы к I ы к I э кIуакIи уапхырыплъэу, хъэ шъэфрытхъом ишэнэу кьыхэщыхэри хэплъэгъон плъэкIынэу щытыгъ.” (Çeraşe 1987, s. 104). Onun insanlığını doğru bir şekilde incelersen, şakalarını da başına geçirerek, dik duran gücünün ne olduğunu ve sessizce ısıran köpeğin huylarını da onda görebilirsin.

Önek зэны- ve Sonek -кIы

зэны-сты-кIы-н “tamamen yanmak”

зэны-тIы-кIы-н “bütünüyle kazmak”

зэны-тIэты-кIы-н “salmak, çözmek”

зэны-убыты-кIы-н “engellemek, tıkamak, örtmek, korumak”

зэны-уцэгъу-кIы-н “kemirmek/ısırmak (birçok şeyin ısırması), ısırarak hepsini yemek”

зэны-шIы-кIы-н “parçalara ayırmak”

Önek зэнэ- ve Sonek -жыы

зэнэ-гуцъыIэ-жыы-н “birbirini yemek, birbiriyle tartışmak”

зэнэ-жыыу-жыы-н “parlamak, ısıldamak”

зэнэ-лыды-жыы-н “güçlü bir şekilde parlamak”

“Къушъхъэ хъупIэхэри сьдэу къэгъагъ кIэракIэу шъо техъэ-текIэу з э н э л ы д ы ж ы ы х э р а...” (Çeraşe 1987, s. 439). Dağlardaki otlaklarda ne kadar güzel değişik çiçekler oluşuyor ve parlıyor.

Önek зэхэ- ve Sonek -хъа

зэхэ-жыу-хъа-н “toprağı sürmek, pullukla sürmek”

зэхэ-жыу-хъа-н “kaynatmak; bir şeyle birlikte kaynak yapmak”

зэхэ-кIы-хъа-н “otla kaplanmak”

зэхэ-кIу-хъа-н “farklı şeyleri karıştırmak, karışım oluşturmak”

зэхэ-ткIу-хъа-н “erimek, eritmek, yumuşatmak”

зэхэ-тыгъу-хъа-н “yağmalamak, soymak”

зэхэ-укIы-хъа-н “dövmek, pataklamak”

зэхэ-уцэггү-ха-н “(ölümüne) ısırnak”

Görüldüğü gibi bu eklerden önek зэ- ve sonklerden -жбы, -кй, -ха en üretken olan eklerdir.

4. SONUÇLAR ve ÖNERİLER

4.1. Sonuçlar

Çerkes dilinde yeni sözcüklerin nasıl oluştuğunu ve söz varlığının nasıl yenilendiğini anlamak için biçimbirimlerin yapılış şekilleri gösterilmiştir. Birer biçimbirimi olan önek ve sonekler çeşitli sözcük türlerinde (isim, sıfat, fiil, zarf) ve sayılarda sınıflandırılmış ve sözcüklere kattıkları anlam ve görevleri tespit edilmiştir.

Ekler “Morfologiya adıgskih yazıkov” Nalçık, 1964, “Cıre adıgabz” Maykop, 2009 ve “Slovoobrazovanie i yevo stilistiçeskiye resursı”,2006’dan tespit edilmiştir. Eklerin birlikte kullanıldığı sözcüklerin anlamı hem yukarıdaki kaynaklardan hem de 3 ciltlik Çerkesçe Açıklamalı Sözlük’ten ve diğer Çerkesçe-Türkçe, Rusça-Çerkesçe sözlüklerden belirlenmiştir. Çerkes edebi yazın dünyasının en başta gelen temsilcisi Çeraşe Tembot’un “Nasıpım Yiğogu, Hacret, Ark, Meşiko Yişhaku, Partizan İşphu” eserleri üzerinden eklerle birlikte kullanılan sözcüklerin olduğu cümle analizleri yapılmıştır.

Edinilen bulgular Çerkesçenin ek yönünden zengin olduğunu göstermektedir. Çeşitli sözcük türlerine gelerek isim yapan 20 tane sonek, 12 tane önek-sonek birleşimi; yine çeşitli sözcük türlerine gelerek sıfat oluşturan 53 tane sonek ve 4 tane de önek-sonek birleşimi; sayılara gelen 5 tane sonek, 1 tane önek-sonek birleşimi ve 1 tane de önek; çeşitli sözcük türlerine ve zamirlere eklenip zarf oluşturan 6 tane sonek, 2 tane de önek-sonek birleşimi; fiilere gelen 47 tane önek, 10 tane sonek ve 13 tane de önek-sonek birleşimi tespit edilmiştir.

Görüldüğü üzere en çok eklerle sözcük türetimi önekli fiillerde, isimlerde ve sıfatlarda görülmüştür. Fiilere gelen sonekler üretkenlik açısından zayıf bulunmuştur.

Fiiller harici diğer sözcük türlerinde ise soneklerin sözcük türetimi açısından daha verimli olduğu gözlemlenmiştir.

Farklı dillerde uzun sözcüklerle veya cümlelerle ifade edilen kavramlar Çerkesçede eklerle daha kolay karşılanabilmektedir. Çerkesçede dil işletimi eklerin üzerindedir.

4.2. Öneriler

Çerkesçenin yok olma tehlikesi altında olduğu bilinen bir gerçektir. Bu sebeple çocuklara ve gençlere dil bilinci kazandırılmaya çalışılırken Çerkesçenin zengin bir sözcük hazinesine sahip olduğundan bahsedilmelidir ve hatta zengin bir ek sistemine de sahip olduğu, eklerin görev ve anlamları öğretilmelidir.

Özellikle bu dili sonradan öğrenenler için eklerin doğru şekilde tanıtılması önem taşımaktadır. Dil eğitimi veren programlarda eklerle ilgili eğitim yöntemleri belirlenirken çeşitli dil seviyelerine uygun dokümanlar üretilmesi gerekmektedir. Çerkesçede dil işletimi eklerin üzerinde olduğu için doğru bir şekilde öğretilmesi ifade edilebilirliği artıracak ve konuşmada görülen problemleri azaltacaktır.

Bu sebeple yapmış olduğum çalışma eklerle ilgili bilimsel bir araştırma niteliği taşımasıyla birlikte aynı zamanda dil öğretimi ile ilgili yapılacak çalışmalara katkı sağlayacaktır. İlköğretimde Çerkesçe seçmeli derslerinde çeşitli eğlenceli oyunlar eşliğinde ekler tanıtılarak sevdirebilir.

Eklerin üretkenliği yeni kavramlar ve anlam biçimleri oluşturabilmek için çok önemlidir. Yabancı dillerden alıntılanan sözcüklerden yeni kavramlar oluşturabilmek için yapım eklerinden yararlanmalıyız. Çerkesçenin yeni kavramlar üretmeye çok ihtiyacı vardır. Alıntılanan sözcüklerde çoğunlukla sesbilgisel değişimler olduğu gözlemlenmektedir. Bu konu üzerinde çalışma yapacak dil derneklerine ihtiyaç vardır. Hali hazırda var olan Çerkes dili derneklerinin ve yetkili kurumların dilin gelişimi için katkı sağlamaları önemlidir. TDK benzeri bir kurumun Çerkesçe içinde olması pek çok dilsel problemin ortadan kalkmasına ve alıntı sözcüklere karşılık yeni kavramlar üretmede çok büyük katkı sağlayacaktır.

5. KAYNAKÇA

Tetkik Kitaplar

Atajahova, S.T. (2006). *Slovoobrazovaniye i yego stilistiçeskiye resursı*. Maykop: OAO "Poligrafizdat"Adıgeya.

Finegan, E. (1994). *Language* (2.basım). San Diego: Harcourt Brace & Company.

Yakovlev, N.F., ve Aşhamaf , D.A. (1941). *Grammatika adıgeyskogo literaturnogo yazıka*. Moskva: AN SSSR.

Kumahov, M.A. (1964). *Morfologiya adıgskih yazıkov* (1.basım). Nalçik: Kabardino-Balkarskoye knijnoye izdatelstvo.

Rogava, G.V., ve Keraşeva, Z.İ. (1966). *Grammatika adıgeyskogo yazıka*. Krasnodar: Krasnodar knijnoye izdatelstvo.

Şavko, A. (2009). *Cire adığabz*. Maykop.

Çeraşe T. (1987). *Nasıpım Yiğogu, Hacret, Ark, Meşiko Yişhaku, Partizan Işıphu*. Maykop: Krasnodarske thılh tedzapem yiadıge otdeleniye.

Urusov , H. S. (1980). *Morfemika adıgskih yazıkov*. Nalçik: İzdatelstvo Elbrus.

Yayınlanmış Bildiri

Yılmaz , S. (2016). Yabancı Dillerden Adıge Diline Geçen Alıntı Sözcükler. *Adıge Filolojisi / Güncel Konular* (s. 182-196). Düzce: Apra Yayıncılık Dağıtım ve Reklam Tic. Ltd. Şti.

Danışma Kaynakları-Sözlükler

Autlev, M.G., Gadagath, A.M., Daurov, H.B., Zekoh, U.S., Tharkaho, Y.A., Horetlev, A.O., & Şartan, H.U. (1960). *Russko-adıgeyskiy slovar*. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo.

Crystal, D. (1991). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell.

Çelikkıran, Y. (1992). *Çerkesçe-Türkçe Sözlük*. Maykop: Adige Yayınevi.

Gişev, N.T., Zekoh, U.S., Meretukov, K H., Tou (Habahumova), N.A., Tharkaho, Y.A., & Tutarişeva, M.K. (2011). *Tolkoviy slovar adıgeyskogo yazıka*. Maykop: OAO "Poligraf-Yu".

Lander, Y. A., & Testelets, Y. G. (2017). Adyghe (Northwest Caucasian) (1. Basım). *The Oxford Handbook of Polysynthesis*, Oxford: Oxford University Press

Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Dergi Makalesi

Sarı, M. (1964). Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Eş Zamanlı Değişikliğe Uğraması. *Türkoloji Dergisi*, 14(1), 229-238

Elektronik Kaynak

Güncel Türkçe Sözlük. (2018,Haziran8). TDK:
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b1e6db1389375.22932252 adresinden alındı.

6. EKLER

EK 1: İsim-Fiil Birleşimleri

	İsim-Fiil Gövdesi Birleşimi	Birleşimin Açılımı
	псэолъэшI “inşaatçı” сурэтышI “ressam” шъуашIэ “derici”	псэуальэ “уарI, inşaat” + шIын “уарmak” сурэт “resim” + шIын-н уарmak шъо “deri”+ шIын-н “уарmak”
-шIэ –шIын-н	сыхъатышI “saatçi”	сыхъат “saat” + шIын-н “уарmak”
	бзэджаши “suçlu, düzenbaz” шыкуау “at arabası sürücüsü”	бзэджэ “yaramazlık”+ шIы (н) “уарmak” шыку “at arabası”+ ео-н “vurmak”
-у -о-н	пщынау “pşine çalan, çalgıcı” мэкъуау “ot biçici” Iэгуау “top; ele vurma oyunu”	пщынэ “pşine” + ео-н “çalmak” мэкъу “ot” + ео-н “biçmek” Iэгу “el” + ео-н “vurmak”
-зехъ -зехъа-н	Ioфзехъ “katip”	Ioфы “iş” + зехъа-н “yönetme, takip etme”
зещ - зещэ-н	мэкъэзещ “ünlü ses”	макъэ “ses”+зещэ-н “sürmek, yönetmek, taşımak”
щэ -щэ-н	псыщэ “su taşıyan, saka”	псы “su” + щэ-н “taşımak, getirme”
-пэс -пэсы-н	мэзпэс “ormancı”	мэз “orman”+пэсы-н “başında beklemek”
-дэс -дэсы-н	къэлэдэс “şehirli”	къалэ “şehir”+дэсы-н “oturmak”
-чIэс-чIэсы-н	къушъхъэчIэс “dağlı,	къушъхъэ “dağ”+чIэсы-н

	dağda yaşayan”	“altında oturmak”
-гу	псыгу “nehriñ ortası”	псы “su,+гу “orta”
-хъо -хъу-н	мэлахъо “koğun çobanı”	мэлы “koğun”+хъу-н “gütmeğ”
-хъ (ы) -хъы-н	псыхъ “sucu”	псы “su”+хъы-н “taşımak”

EK 2: Diğer İsim-Fiil Birleşimleri

İsim-Fiil Gövdesi Birleşimi	Birleşimin Açılımı
жъогъохэчъ “meteor, yıldız kauması”	жъуагъо “yıldız”+ хэчъы(н) “içinden sökmek, koparmak”
кульэшъу “fren” къэбаргъэІу “haberci”	(ку “araba”+ лъэшъу(н) “sürükleme, direnç” къэбар “haber”+ гъэІу(н) “yaumak, dağıtmak, duyurmak”
кІэлэпІу “eğitimci”	кІалэ “erkek çocuk, delikanlı” + пІу(н) “eğitmek”
кІэлэІыгъ “dadi”	кІалэ “çocuk”+ Іыгъы(н) “elinde bulundurma, besleme”
лэжъапкІ “maaş, ücret” лъэпэдыпх “çorap bağı”	лэжъэ(н) “çalışmak”+ пкІэ “fiyat, değer” лъэпэд “çorap”+ пхы(н) “birini bir şeyi bağlamak”
гъучІахъу “töprü” пхъэх “testere” гушчыІэІыкІу “edat”	гъучІы “demir” + ехъо-н “törpülemek” пхъэх “odun” + пыхын “kesmek, doğramak” гушчыІэ “kelime”+ІыкІо(н) “birini birşeyi takip etmek, izlemek”
ІункІыбзэІух “anahtar” шъхъэтехъу “başörtüsü” шъхъаныгъупчъэІухъу “perde”	ІункІыбз “kilit” + Іухын “açmak” шъхъэх “baş”+техъон “örtmek” шъхъаныгъупчъэхъу “pencere” + Іухъон “perdelemek”
шайкІэт “çay tabağı” тхъацуф “oklava”	шай “çay” + кІэтын “altında durmak” тхъацу “hamur” + фын “açmak, yassı hale getirmek”
пэубл “başlangıç, önsöz” къогъукъуальхъ “sır, gizem” пціІыус “yalancı” псыфалІ “susuzluk, susamışlık” шъхъэубат “boşboğaz, geveze”,	пэ “ilk, başlangıç” + ублэн “başlamak” къогъу “köşe” + къолъхъан “köşeye yatmak” пціІыусын “yalan söylemek” псы фэлІэн “susamak” шъхъэр убэтэн “gülünç duruma sokmak, budala olmak”
гуцэфэшІ “şüphesi” нэпэтэх “kaba, bayağı insan” мэлакІ “aç” жбыкъаш “nefes alma” жбыгъэбыу “övenen, palavracı” гуІыт “anlama, anlayış” гомыІу “hoş olmayan” гумышт “iğrenme” гугъэжъау “mide bulandırıcı” гуебгъ “gücenmiş, kırgın” гугъуемылІ “pasif, aktif olmayan” гузэбгъагъ “kavga, atışma” гупсэф “sakin, rahat” гур мызэгъэн “endişelenmek” гухэкІ “gücenmiş, kırgın”	гуцафэ шІын “şüphelenmek” ынапэ техын “birini rezil etmek, utandırmak” мэлакІэ плІэн “açlıktan ölmek” жбы къэщэн “nefes almak” жбыр гъэбыун “övünmek” гу Іытэн “anlamak, sanmak, tahmin etmek” гур емыІун “beğenmemek” гум ымыштэн “beğenmemek” гур гъэжъэон “mide bulandırmak” гур ебгъэн “gücendirmek, kalbini kırmak” гугъу емылІын “acele etmemek” агу зэбгъэн “kavga etmek, atışmak” гур псэфын “sakinleşmek”> гумызагъ “endişeli” гум хэкІын “gücenmek”

EK 3: Fiil-İsim Birleşimleri

	Fiil-İsim Gövdesi Birleşimi	Birleşimin Açılımı
	шхапIэ “restoran, yemekhane”	шхэн “yemek yemek”+пIэ
	щапIэ “satış yeri”	щэн “satmak”+пIэ
	еджапIэ “okul”	еджэн “okumak” + пIэ
-пIэ	IэзапIэ “klinik, hastane”	Iэзэн “tedaviyle uğraşmak” + пIэ
	IoфшIапIэ “kurum, kuruluş, şirket”	IoфшIэн “iş yapmak”+пIэ
	лэжьапIэ “iş yeri”	лэжьэн “çalışmak”+пIэ
	гущыIапIэ “konuşma yeri”	гущыIэн “konuşmak”+пIэ
	тетIысхьапIэ “oturak”	тетIысхьан “oturmak”+пIэ
	дэжIыпIэ “çıkış yeri”	дэжIын “çıkılmak”+пIэ
	чыыегъу “uyuma vakti”	чыыен “uyumak” + игъу
	шIэгъу “уарма zamanı”	шIэн “уарmak” + игъу
	плъэгъу “görme zamanı”	плъэн “görmek, bakmak” + игъу
	кIогъу “gitme vakti”	кIон “gitmek” + игъу
-гъо	гощыгъу “bölüştürme vakti”	гощын “bölüştürmek” +игъу
	гущыIэгъу “konuşma vakti”	гущыIэн “konuşmak” +игъу
	дэжIогъу “(kız için) evlenme vakti”	дэжIон “birlikte gitmek; (kız için) evlenmek” + игъу
	дэогъу “davalı”	дэон “birisiyle tartışmak, dava açmak” +игъу
	шэкIогъу “av arkadaşlığı; kasım ayı”	шэкIон “avlanmak” +игъу
	IэпыIэгъу “yardım; yardımcı”	IэпыIэн “yardım etmek” +игъу

ЕК 4: İki İsim Kökünün Birleşimi

İsim Gövdesi Birleşimi	Birleşimin Açılımı
атэш “amca”	ты “baba”+ шы “erkek kardeş”
анэш “dayı”	ны “anne”+ шы “erkek kardeş”
атэшыпхыу “hala”	ты “baba”+ шыпхыу “kız kardeş”
анэшыпхыу “teyze”	ны “anne”+ шыпхыу “kız kardeş”
пщыкыу “kayın”	пщы “kayınpeder” + кыо “oğul”
пщыпхыу “görümce”	пщы “kayınpeder” + пхыу “kız”
шъхыагыус “karı koca, eş”	шъхыэ “baş, kafa” + гыус “arkadaş, yoldaş”
пхыэІаш “pulluk”	пхыэ “odun”+ Іашэ “alet”
унашъхыэ “çatı”	унэ “ev”+ шъхыэ “baş, üst”
бэджашыо “tilki derisi”	бэджэ “tilki”+ шыо “deri”
бжыэбын “arı kolonisi”	бжыэ “arı”+ быны “aile”
шыоушыгыу “şeker”	шыоу “şeker” + шыгыу “tuz”
мэзчэт “(dişi) sülün”	мэзы “orman”+чэты “tavuk”
мэзатакы “(erkek) sülün”	мэзы “orman”+ атакыэ “horoz”
мэзыкыу “yabani domuz”	мэзы “orman” + кыо “domuz”
псыцу “manda”	псы “su” + цы “öküz”
псычэт “ördek”	псы “su” + чэты “tavuk”
тхыачэт “hindi”	тхыэ “ilah, kutsal” + чэты “tavuk”
тхыаумаф “Pazar günü”	тхыэ “ilah, kutsal” + мафэ “gün”
унапчыэ “evin kapısı”	унэ “ev”+ пчыэ “kapı”
шъхыангыупчы “pencere”	шъхыагыы “başında, üzerinde” + пчыэ “kapı”
напэ “yüz”	нэ “göz”+ пэ “burun”
тхыацупсы “hamur suyu”	тхыацу “hamur” + псы “su”
Іакыуаці “soyadı, aile adı”	Іакыо “aile kökü, köken”+ціІэ “isim”
бгыэнышъхы “sazdan çatı”	бгыэны “saz, hasır”+ шъхыэ “çatı”
бжыэмат “arı kovanı”	бжыэ “arı”+ матэ “sepet”
бжыэпщы “arı beyi”	бжыэ “arı”+ пщы “prens”
бзыушыр “kuş yavrusu”	бзыу “kuş”+ шыры “yavru”
бзэхабз “dilbilgisi”	бзэ “dil”+ хабзэ “kanun, kural”
блэкыэб “yılan kabağı”	блэ “yılan”+ кыэбы “kabak”
быдзыщ “anne sütü”	быдзы “meme”+ щэ “süt”
былымыл “siğir eti”	былым “siğir”+ лы “et”
гушыІэгыус “ek, edat”	гушыІэ “kelime”+ гыус “beraberinde olma”
гушыІэпкы “kelime gövdesi”	гушыІэ “kelime”+ пкыы “gövde”
гыогууан “engebeli yol, uzun ve zorlu yol”	гыогу “yol”+ уанэ “engebe, zor”
джэнчыц “fasulye tanesi”	джэнчы “fasulye”+ цэ “tane”
кІэнкІэпсы “yumurta akı”	кІэнкІэ “yumurta”+ псы “su”
кыазыц “kaz tüyü”	кыаз “kaz”+ цы “tüy”
псэмах “zayıf, güçsüz”	псэ “ruh”+ махэ “dayanaksız”
лыгыэггыугы “kurutulmuş et”	лы “et”+ гыэггыугы “kurutulmuş”
зэзыпс “safra”	зэзы “ safra kesesi”+ псы “su”

ЕК 5: İsim-Sıfat Birleşimleri

İsim-Sıfat Gövde Birleşimleri	Birleşimin Açılımı
анэпашь “anneannenin annesi”	ны “anne” + пашьэ “büyük”
атэпашь “babaannenin annesi”	ты “baba” + пашьэ “büyük”
янэжь “anneanne”	ны “anne” + жьы “yaşlı”
ятэжь “babaanne”	ты “baba” + жьы “yaşlı”
лЫжъы “yaşlı adam”	лЫ “adam” + жьы “yaşlı”
шыкІэ “taу”	шы “at” + кІэ “yeni”)
лЫблан “cesur, yiğit adam”	лЫ “adam” + бланэ “cesur, yiğit”)
псыхъурай “göl”	псы “su” + хъурай “yuvarlak”
ІэнэкІ “boş”	(Іэ “el”+ нэкІы “boş”)
етІэф “beyaz toprak, tebeşir”	ятІэ “toprak”+ фы(жьы) “beyaz”
сэнэф “beyaz üzüm, beyaz şarap”	санэ “üzüm” + фы(жьы) “beyaz”)
натІэф “akıtma (atlar, inekler vb.)”	натІэ “alın” + фы(жьы) “beyaz”

EK 6: İkilemele Yoluyla Birleşim

İkilemelerin Sınıflandırılması	İkilemelerin Anlamları
Gövdelerle birleşen ekin tekrarı	<u>зэшы-зэшыпхъу</u> “kız ve erkek kardeş”
	<u>зэлы-зэшъуз</u> “karıkoca”
	<u>мыло-мышI</u> “beceriksiz, görgüsüz, biçimsiz”
	<u>мылIэ-мытхъ</u> “acı dolu hayat”
	<u>мышъо-мыл</u> “saçma, ıvır zıvır, safsata”
	<u>мычы-мыпчэгъу</u> “ne çubuk ne de kazık”
	<u>мыкы-мыдж</u> “kaba, görgüsüz”
	<u>нэджэ-гудж</u> “ucube, korkutucu”
	<u>нэкъэ-пакъ</u> “yara bere olmuş yüz”
	<u>тельхъэ-тех</u> “bir yerden bir yere koyma/kaldırma
	<u>теу-тепкI</u> “değişkenlik, sabitsizlik, döneklık”
	<u>югъу-шIэгъу</u> “taciz, rahatsız etme”
	<u>баргъ-саргъ</u> “dan dan (silahla)”
	<u>гуих-псэих</u> “endişe, korku”
	<u>гъонэ-санэ</u> “delikli”
	<u>гъэблэю-гъэблэшъу</u> “kıtlık zamanı”
	<u>делэю-делашъу</u> “aptallık, gülünç”
<u>емышIэ-шIумышI</u> “acemi, tecrübesiz”	
<u>къэбэ-наб</u> “dengesiz, eğri, harabe”	
<u>кыихъэ-нихъ</u> “ziyaretçiler”	
<u>къэштэ-штэжъ</u> “alışveriş (biriyle alışveriş olmak anlamında)”	
<u>кыкъы-сыкъ</u> “gürültü”	
<u>лъыкъэ-псыкъ</u> “kanlar içinde”	
<u>мэкъу-мэщ</u> “tarım”	
<u>нэмыз-гумыз</u> “neşesiz, keyifsiz”	
<u>нэку-нэпс</u> “göz yaşları”	
<u>нэщIэ-пащI</u> “esmer”	
<u>нэрышэ-гурыш</u> “göz kararı, yaklaşık”	
<u>нэрыIэ-псэрыI</u> “sağlık”	
<u>нэшэ-гуш</u> “eğri, yamuk”	
<u>нэшхы-пэшх</u> “güler yüzlü, nazik”	
<u>нэшхы-гушх</u> “güler yüzlü, nazik”	
<u>нэшIо-гушIу</u> “neşeli”	
<u>нэшIэ-гушI</u> “soyтары, şakacı, palyaço”	
<u>ныкъы-сыкъы</u> “bahane, mazeret”	
<u>ныгъы-сыгъы</u> “mızımızlanma, sızlanma”	
<u>ныкъо-тыкъу</u> “kusur, defo, hata”	
<u>отIы-псытI</u> “sulu kar”	
<u>пхъашъхъэ-мышъхъ</u> “meyve”	
<u>фэмэ-бжъымэ</u> “etki”	
<u>хъапIый-сэпIый</u> “paçavra, çarput”	
<u>шъхъэгугъу-псэгугъу</u> “endişe”	

Kök kısımlarından birinin
Tekrarı

	<p> <u>шъхъэфит-гүфит</u> “özgürlük, hürriyet” <u>Іәгъум-лъәгъум</u> “eli ayağı olmayan” <u>Іәпә-лъапә</u> “parmaklar” <u>ІәпцІә-лъапцІә</u> “çiplak” <u>Іәхъу-лъәхъу</u> “ferah, geniş” <u>Іәшә-шьуаш</u> “silah, şekil, biçim” <u>Іәшә-лъаш</u> “sakat, kötürüm” </p>
<p> Sözcüğün her iki kısmında herhangi bir ünsüzün tekrarı. Kısmılardan birinin anlamı bazen de tüm kısımlar anlamsızdır. </p>	<p> <u>баф-чаф</u> “palavracı” <u>бырыу-щырыу</u> “aptallık” <u>быІо-быщ</u> “engebeli, eğik, yamuk” <u>гъакъ-сакъ</u> “palavracı, övünen” <u>дәгу-псыгу</u> “tamamen sağır” <u>гъыбы-щыб</u> “yarım yarım konuşan, küçük çocuk konuşması” <u>кІагъ-сагъ</u> “alacakarga sesi” <u>ныкъо-тыкъу</u> “kusur, defo, hata” <u>нәбзә-гуабз</u> “özenli, dikkatli” <u>хъакъ-сакъ</u> “zayıf, çelimsiz, hastalıklı insan” <u>тәкІу-шІокІу</u> “önemsiz, az” <u>хъап-щып</u> “şey, eşya, madde” <u>хъакъу-щыкъу</u> “karacak, yemek konulan şeyler” <u>ІокІә-шыкІә</u> “davranış, söz ve hareket” <u>Іор-жъор</u> “abuk sabuk konuşan” <u>Іәмә-псым</u> “alet edevat” <u>ІәпкІә-лъәпкІагъә</u> “zariflik, çalışkanlık” </p>

